Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 8 (14980) ◆ 1993 чылдың январь 15, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 21.00 Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

БОЙДУЗУВУС КАМГАЛААРЫ — ШУПТУВУСТУҢ ХЕРЭЭВИС

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының он сески сессиязының январь 13-те дүшү соонда болган он бешки хуралынга «Тыва Республикада күрүнеиң аныяктар политиказының дугайында» Хоойлу төлевилелин чүүлдер аайы-биле сайгарып чугаалажырын уламчылаан. Хоойлу төлевилелиниң чүүлдеринге немелделерин киирерин, казылдаларны кылырын дооскан соонда Хоойлуну сессия хүлээп алган.

«Тыва Республикада күрүнеиң аныяктар политиказының дугайында» Хоойлу төлевилелин чогаадып кылырынга идепкейлиг киржип, үреткүүлүг ажылдааны дээш эдилге комиссиязынга, Тыванын Аныяктар ассоциациязынга, Тываның Аныяктар эвилелинге **М. С. Козлов** байыр чедирген.

Дараазында хүн айтырыын чугаалажырыынче сессия шилчээн. «Тыва Республиканың хуужудулга чектерин ажыглаарының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалының төлевилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитединиң даргазы **Я. В. Сарбаа** сессияга илеткел кылган. Хуужудулга чектерин канчаар ажыглаарының талазы-биле доктаал төлевилелинде айыткан хемчеглерге илеткелчи элээн тайылбырны кылган. Ындыг-даа болза, депутаттар хуужудулга чектерин моон соңгаар ажыглаарын орта билип албаанындан айтырыглар өскүш эвес болган. Доктаал төлевилелинде чектерни ажыглаарының хуузун көвүдеткенинге чамдык депутаттар таарышпаан. Ынчалза-даа маңаа хамаарыштыр чүве чугаалаан депутаттарның хөй нуруузу хууну көвүдедири ажыктыг дээрзин айытқан. Чүге дээрге хуужудулга чектерин ажыглаарын ол экижидер. Оон түннелиниде доктаалга опу хевээр арттырган. Көдээниң ажыл-ишчилери хуужудулга чектерин канчаар ажыглаарының ужурун билбейн турарын, моон соңгаар ону ажыглаарын экижидерде үүнү кылза чогуурун депутаттар илеткелчиден айтырган. Бо талазы-биле чогуур хемчеглерни ап турар. Хуужудулга чектерин ажыглаарын экижидериниче угланган ажылды чорудар организацияны тургузуп турарын Я. В. Сарбаа сессияга дыңнаткан.

Депутаттар **А. Н. Шулепов, П. С. Кара-Сал, М. Б. Лоңгак, Б. Т. Санчи, Х. Д. Моңгуш, А. Д. Тюлюш** хуужудулга чектерин ажыглаарының дугайында боттарының бодалдарын, саналдарын чугаалаан. Хуужудулга чектерин кудумчуларда, базааларда, магазиннерде кончуг чиик өртекке садып, чамдыкта каш шил арагага орнап турарыч олар хараадан демделгээн. Көдээниң ажыл-ишчилери хуужудулга чектерин садып-саарын алырының ужурун билбейн турар, ынчангаш оларга дуза көргүзерин дилээн.

Депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** сөс алгаш, хуужудулга чектериниң ажыглаарының дугайында тайылбыр ажылы багай чорун турарын шүгүмчүлээн. Сессияга Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалының төлевилелинин дугайында иletкелди Я. В. Сарбаа орус дылга кылган. Оон уламындан депутаттарның хөй нуруузу ол доктаалда чүү бижип, кандыг сорулганы салып турарын эки билбээн. Оон уламындан айтырыглар хөй болган. Бир эвес ону тыва дылга кылган болза, доктаалда чүү айытканын эки билип алыр турган. Ынтизи-биле бистиң республикада хуужудулга чектерин ажыглаарының дугайында чон ортузунда, ылангыя көдээ черлерде тайылбыр ажылы багай чорун турар, ону экижидерин депутат саналынга чугаалаан.

«Тыва Республикада хуужудулга чектерин ажыглаарының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалын сессия хүлээп алган.

«Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелинин чугаалажырынче сессия кирген. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар министр **Д. Х. Ооржак** кылган. Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр илеткелди министр кылып турган, оон кол-кол принциптерин, кандыг айтыырларже кичээнгейни угландырганын, хамаатыларның эргелериниң, хүлээлгелериниң дугайында тодаргай чугаалаан. Төлевилелди бистин республиканың оязагай байдалдарына дүүштүр тургузуп, чогаадып ажылдан кылган. Хоойлу төлевилелин үш катап эде кылган, Тыва Республиканың Дээди Совединин комитеттериниң хураддарынга чугаалажып көргенин илеткелчи сессияга дыңнаткан.

«Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелинин талазы-биле эдеринчи илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединин Аграр болгаш экология комитединин даргазы депутат **П. С. Кара-Сал** кылган. Тыва Республиканың долгандыр турар бойдус хүрээлели сагыш чованыгыр камгалал чок болуп турарындан хүн келген тудум-на үрелип, бакшырап орарын илеткелчи эгезинде демделгээн. Оон чижээнге Кызыл хоорайның ыжының көвүдээнин, Улуг-Хемче эки арыгластынмаан хирлиг сугларының агыш кирип чыдарын, казымал байлактар тывар, оруктар тудар дээш черлерни кайы хамаанчок үргедип келгенин, тарылга шөлдерин хумагалыг, чогумчадыг ажыглавайн турарын киргген. Ол ышкаш республиканың янзы-бүрү үнелиг ыыштарын, каттарын, аннарын, куштарын, балыктарын тураан-на төтчеглекчилер үргедип, узуткан, улуг когаралды күүнете чедирип турар. Бо бүгүү барымдаалап көргеш, бойдусту хумагалап, камгалаарын айыткан Хоойлуну хүлээп алырын амыдырал шуут негеп келген. Ынчангаш бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле республиканың хоойлу төлевилелин ажылдан кылганын илеткелчи демделгээн.

Илеткеллер доозулган соонда «Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгаладының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин ажылдап кылыр эдилге комиссиязын соңгаан. Эдилге комиссиязы ажылдап турар үеде сессия дараазында хүн айтырыын чугаалажырынче шилчээн.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының дугайында» Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы **К. А. Бичелдей** илеткел кылган. Хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуга үндезилеп кылганын ол дыңнаткаш, оон үүлдеринге тайылбырны кылган. Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын беш мандаттыг чангыс соңгулда округунга чажыт бадылаашкын-биле чорударын Хоойлу төлевилелинде киргген. Бо дээрге бүгү республикага чангыс округ тургузар дээнин ол.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Эрге-хоойлу политиказының комитединин даргазы Н. А. Ондар бо Хоойлу төлевилелиниң дугайында илеткел кылыр ужурлуг турган, кандыг-бир билдинмес чылдагаан-биле илеткелди кылырыбиле Дээди Совединин Даргазынга сөс берген. Маңаа хуралды даргалап турган **М. С. Козлов** бурулуг болганын, илеткел кылыр ужурлуг турган кижиге баш бурунгаар сагындырбаанын Н. А. Ондар хомудап чугаалаан.

Дээди Совединин комитет даргазы **Н. А. Ондар** ТР-ның Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының дугайында Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле чүве чугаалааш, республиканы беш округка үскеш, чангыс мандаттыг соңгулда округтарының аайы-биле соңгулдаларны чорударын саналдаан.

Депутаттар **С. К. Күжүгет, Ш. П. Куулар, В. Б. Багай-оол** болгаш өскелер-даа ол саналды үүлдүгзүнүп деткээн. Ынчангаш хоойлу төлевилелинге Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларын чорудар беш округту тургузарын киргген. Округ бүрүзүнден бир судьяны соңгуурунуң дугайында ажылды организастан чорударынга эптиин депутаттар демделгээн.

Хоойлу төлевилелин үүлдер аайы-биле сайгарып чугаалажып, немелделерни, казылдаларны киргген соонда, Хоойлуну күштүг кылдыр сессия хүлээп алган.

Сессияның эзлчеглиг хуралының ажылы доостун турда, янзы-бүрү айтыырларны чугаалашкаш, оон-биле ол хүн ажылын дооскан.

* * *

Кышкы соокта улам сергээр дижири дег, Тыва Республиканың улус депутаттары 18-ки сессиязында зал ишти чылып келгиже, изиг-изиг маргыжып каап, үшкү хүнүнүң ажылын уламчылаанар. Январь 14-те даштын соок база мурнунда хүнде ышкаш, —43 градус болган, Кызылдың 1-9 классчылары өөреңмезинге өөрүп, бажыңдарынга хүнзээннер. Баш бурунгаар көрдүнгени-биле ол хүн сессия ажылын доозар ужурлуг, ынчалза-даа чүвени канчап билир...

Мурнунда хүннерде сайгарып турганы аныяктар дугайында Хоойлуну депутаттар ам-на бүрүү-биле хүлээп алганнар. «Тыва Республикада аныяктарның күрүне политиказының дугайында» Хоойлунуң күштүг кылдыр хүлээп алдынганы-биле республиканың чалыы салгалынга байыр чедирип каап болур-дур.

Моон мурнунда парлалга хүнүн үргүлү-ле «Правда» деп солуннуң эн бирги номерипиң үнген хүнү — май 5-те демделген турган болгай. Эрткен чылдан бээр 200 чыл бурунгаар хаанныг Россияга эң баштайгы парламал солуннуң чырыкче үнген хүнү — январь 13-түү парлалга хүнү кылдыр эде чарлаан. Ынчангаш бо болуушкун-биле холбаштыр Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей Тываның бүгү журналистеринге байыр чедирип, шыныың күүлүг күжүн үонга чедирер белен эвес үүле-херекке чедишкиннерни күзээн.

Дараазында парламент мурнунда хүн үүл аайы-биле сайгарып эгелээни — долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалының дугайында хоойлу төлевилелиниң үүл аайы-биле чугаалажылгазын чамчылаан. Эдилге комиссиязының мурнундан депутат С. М. Достай индирге кезек када турар ужурга таварышкан. Мурнундагы төлевилелге көөрде сөөлгүзүн кызыра кылып, элээн таарыштырганда болза, сайгарылгалар үезинде билдинмес болгаш чедир тодарадыр үүлдер, санал-оналтуруп келири билдингир. Ынчангаш бо удаада база бодалдар солчулгазындан ойталаар харык чок болган. Ынчалзадаа чамдык депутаттарның далажып олурар сеткили илези-биле билдиниг турар болду. Бир талазында оларның оозу база чөптүг. Ылангыя стилистика талазы-биле төлевилелдер эрте дээре-ле эки хоюглаттынган турары күзенчиг, ындыг үүрмек частырыгларны эдеринге эвээш эвес үе үнүп турар болгай.

Оон ангыда чамдык депутаттар хоойлу-дүрүм сайгарылгазының үезинде айтыыгның экономикты талазын оваарбайн баары хараадан-чыг. Чижээ, бир домактан «Россия Федерациязы» деп сөстү ап кааптар деп саналдагылаар, ынчан баар болза, хоойлу бүрүзүнүң акшаландырыышкының хандырын шыдавайн турарывысты база утпаза чогуур. Чижек кырынга ол үүлдү көөрге мындыг: эрткен чылын сарлыктарның чума аарыының үрүктарын чайладырынга акша-төгерикти РФ-тен берген, болгай, бир эвес хоойлу-дүрүмге РФ-тің сан-хөө талазы-биле дүзелажылгазын көрүп кагбас болза, шак ындыг берге байдалдарда чүгле болувустуң күжүвүс-биле шыдажыр деп бис бе. Мону база бодаар апаар.

Амгы үеларде арга-арыг дугайында, чер иштиниң байлактарының дугайында, үнелиг металлдар дугайында дээш, республиканың кезек хоойлулары белеткеттиниң турар, ындыг болганда, долгандыр турар бойдус камгалалының дугайында хоойлу ол бүгү хоойлуларга үндезин болуп турар-дыр. Бо хоойлу ёзугаар Тываның бойдузуң камгалаары, оон чөптүг ажыглалын болдурары, долгандыр турар хүрээлелди кадык чаагай байдалга тудары үүгле күрүне сорулгазы эвес, э бистиң кижи бүрүзүнүң мөөгүшынарлыг хүлээлгези болур. Кижи амытан төрээн бойдузун үргедээринге дыка-ла хөй багай үүлдерни кылып каапкан, оон хараазындан бөгүн тыныш турар агаарывыс хирлиг, ижип турар сугларывысты арыглавайн ижери айыылдыг, ан-мен, балык-байлак мурнукузундан эвээжээн. Бурган өрүшээп, Тываның чамдык хемнеринден сугну чигге ижип болур-даа болза, чеже хемнер, хөлдер кадып-соглуп, читкилей берген ийик? Уруг-дарыывысты кара чажындан өг-бүлезинге, школазынга бойдусту камгалаар, хумагалаар талазыбиле өөретпейн турарывыс чажыт эвес. Бо хоойлу ёзугаар моон соңгаар уруг-дарыг болгаш улуг улус ортузунга бойдус камгалалынга кижизидилге ажылын күштелдирер ужурлуг.

Кижиниң бойдуска ажылагый чорудулгазы кончуг аар балыгларны чедирип турар. Чамдык будүрүлге черлери хир-богун-даа арыг сугже аксыптар, арыг ховуга-даа барып оваалаңдыр оорлап төптер болгай. Оларга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынары база хоойлуда көрдүнген. Ынчангаш эдилге комиссиязының сайгарылгазы-биле «Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парламент хүлээп алган.

Чапсар соонда депутаттар хүн айтыырының дараазында үүлдеринче кирген. Амгы күштүг болуп турар ТР-ниң Конституциязының 80 үүлүнүң 3, 4 абзацтарынга база «ТР-ниң тус чер чагыргазының дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында», «Тыва АССР-ниң тус чер Советтеринге улус депутаттарын соңгуурунуң дугайында» хоойлуларга эдилгелер киирериниң талазы-биле дыңнадыгны ДС-тің Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** кылган. Номчукчулар сактыр болза, оон мурнунда хөлчок маргыштыг болуп турган айтыыг бо-ла болгай. Оон кол утказы мындыг: удуртулганын күүсекчи организарында ажылдап чоруур кижилер Тыва Республиканың болгаш хамааржыр Советинин депутады болбас. Бо айтыыгның чүрекке дээш, чамдыктарын ал-шаа-даа төнгени ол ийикпе, бо удаада ук эдилгелер улуг шимээн чокка бадылаттынып эрте берген. Ынчангаш үстүнде айыттынган хоойлуларга Конституцияга дүүштүр эдилгелерни киирген, ол ышкаш «Тыва АССР» деп сөстү «Тыва Республика» кылдыр эткен.

Эрткен чылдың ноябрьда Россия Федерациязының Президентизи чурттакчыларга бажың-балгатты халас хуужудар дугайында Чарлыыты хүлээп алган. Ол ёзугаар бистиң хоойлу-дүрүмнеривиске база өскерилгелерни киирер дугайында дыңнадыгны Дээди Советтиң Улус ажыл-агый экономиказының комитединиң даргазы **А. Н. Шулепов** кылган. Таптыг-ла бир чыл бурунгаар база-ла январь сессиязынга бистиң тыва парламент «Тыва Республиканың чуртталга фондузун хуужударының дугайында» ТР-ниң хоойлузун маргыжын тура хүлээп алган чүве болгай. Ылангыя халас бээр чуртталга шөлүнүң хемчээлинге хамаарыштыр дыка-ла маргыжылар болуп турган. Үениң болгаш байдалдың өскерлири дыка белен апарган бо үеде ынчалгы «содаалажылганың» түннели ам күш чок калганы ол ышкажыл.

Кысказы-биле чугаалаарга, моон соңгаар Тывага бажың-балгат хуужудулгазы халас чоруттунар. Чижек кырынга чугаалаарга, халас хуужудуп алган бажыңынны та садып чыт, та белекке берип чыт — ол чурттакчы кижиниң хуузунда эргези болур. Чугаа кадында, чоокта чаа Россияның Москвада ажылдап турар депутаттары (өске черлерден келген болза-даа) барык шуптузу найысылалда бажың-балгадын боттарының эргезинче киирип алгаш, бажындан кыра москвачыларже шилчээн болгай. Ол өттүнүштүг үлегер ёзугаар Кызылче районнардан Дээди Советке ажылдап чедип келген депутаттар база-ла назыны-биле кызылчыларже шилчиир чыгыы-ла чадавас. Хоойлу ёзугаар оларның олурар бажыңнарынга халас хуужудулга чорудар эрге ДС-тің Президиумунче шилчин турар. Азы өскээр чугаалаарга, албан бажыңнары деп билиишкин бар чүве бооп-тур, оларны канчаар-даа эргеңге будүрүлгелер, организациялар, албан черлери — бажың тудукчулары боттары билир.

Ук хоойлу ёзугаар общежитиелер, коммунал квартиралар, төөгүнүң турасказалыг бажыңнары хуужудулгага кирбес. Бир эвес будүрүлге, албан черлери бажыңны хуужудар дээн болза, ону септеселип бээр хүлээлгелиг.

Эрткен чылын далажып хуужудуп алган кижилер ол берген акшазын хараадаар чадавас, ону канчаар көөр ужуралгул деп айтырыга харыы манагзынгаш, ол дугайында чүү-даа дыңнавадым. Билдингир-ле, барган акша олчаан баар хевирлиг, артында-ла улуг эвес акшатүннер-ле болгай ол.

Өскерилгелер болгаш билдинмес айтыырларны сайгарганының соонда, «Тыва Республиканың чуртталга фондузун хуужудар дугайында» ТР-ниң хоойлузунга эдилгелер киирериниң дугайында хоойлу хүлээп алдынган. Оон-биле парламентиниң дүштеки чапсарга чедир ажылы доозулган.

Таан-сол ХЕРТЕК.
Надежда ЭРГЕП.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛДЫҢ ЧЕКТИГ ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДУЗУН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың декабрь 26.

Социал камгалалы онза чугула негеттиниң турар хамаатыларның хуужудулга чектерин ажыктыг ажыглаар соруулга-биле база Россия Федерациязының Президентизиниң «Хуужудулга чектерин чоонуң социал камгалалынга ажыглаар дугайында» 1992 чылдың октябрь 26-да № 1304 Чарлыын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республикага социал камгалалдың чектиг инвестиция фондузун тургузар, аңаа социал камгалалы онза чугула негеттиниң турар хамаатыларның — чааскаан арткан пенсионерлериниң, бүгү бөлүктериниң инвалидтериниң, күрүнениң долу хандырылгазында өскүс ургларының болгаш адаиезиниң хайгааралы чок арткан ургларының, бажыңында хандырылга ап орар күш-ажыл кылып шыдавас чааскаан арткан хамаатыларның, а од ышкаш кырганнарының болгаш инвалидтериң бажыңарында доктаамал чурттап турар хамаатыларның хуужудулга чектерин моөгүзээр.

2. Социал камгалалдың инвестиция фондузун лицензиялаарын (чөпшээрел бээрин) Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

3. Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондузунга чөпшээрээри болза:

— страхование фондузун орулгазының 20 чедир хуузун шилчитиишаан тургузар болгаш ол акша-хөреңгилериниң хемчээли-биле болдунуң акционерлериниң кадының болгаш амы-тынының страхованиезин боттандырар;

— акционер-биле дугурушканын ёзугаар алдынган орулгаларны акционерге ачы-дуза чедиргени база хереглел барааннары дээш төлелгеге (50 хуу ажырбайн) киирерин боттандырар;

— акция эзелериниң оларның чангызындан-на акцияларының 5-тен хөй эвес хуузун садып алырын, улус ажыл-агыйының чангыс адырының будүрүлгелериниң акцияларына бодунуң активиниң 10 чедир хуузун киирер № 233 Кызыл хоорай.

4. Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондузунуң өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан, күрүнениң долу хандырылгазында ургларының акцияларына алдынган бүгү орулгаларны оон немерешкилери-биле кады ургунуң назы четкиже чедир өскүже оон үлүүнге чыр хүлээлгелиг доктаадыр.

5. Тыва Республиканың Чоонуң социал камгалал министерствозу болгаш Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди социал камгалалы онза чугула негеттиниң турар хамаатыларга хуужудулга чектериниң ажыглаарының айтыыгларының талазы-биле консультация (тайылбыр-сүме) пунктуларын организастаар.

6. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының чоонуң социал камгалал база өөредилге киргиздери:

— эргежок чугула херек апарганда социал камгалалы онза чугула негеттиниң турар хамаатыларның билдириишкиннерин ёзугаар од хамаатыларның бүзүреткен бижиктери-биле оларның хуужудулга чектерин алыр болгаш ону банк албан черлеринге шыгжаар кылдыр дамчыдын бээр;

— социал камгалалы онза чугула негеттиниң турар хамаатыларга социал камгалалдың чектиг инвестиция фондузунуң чектерин база оларны болур өске-даа чектерни ажыглап, страхование керээлерин чарып алырыга дузалаар.

7. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозу социал камгалалы онза чугула негеттиниң турар хамаатыларга хуужудулга чектерин оларның ажыглаарының арганларының дугайында калбаа-биле медээлерни организастаар.

8. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чоонуң социал камгалал министерствозунга, Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ

Ак-Довурактың трикотаж-дааранылга фабриказын рынок экономиказының негеп келгенин ёзугаар эде организастап, ону «Олчаң» акционер ниитилел кылдыр тургускан. Моон мурнунда чылдарда бо фабриказа 17 хевириниң иштики хептерин чүгле трикотажтан даарап турган болза, ам трикотажтан даштыкы хептерни, а од ышкаш өөс аймаандан, кылымал кептен янзы-бүрү кылыглар даарап, ниитизи-биле 53 хевириниң хеп аймаан даарап, будүрүп турар болу берген.

Акционер ниитилелдиң удуртукчуларының чугаазы-биле алырга, фабриканың ажылчыннарынга улуг кызыылда болбаан, чүгле 16 кижи кызырылдага таварышкан. Ам мында 96 кижи ажылдап турар. Олар чоонуң чугула хереглел барааннарын будүрүп турар. Чижээ, кылымал кептен бичин урларга, элээди оолдарга, урларга хөректээн тоннар, өөс аймаандан орун-дежек хереклерин, чаа төрүттүген урларга идик-хеп, төргек, улуг улуска майка, шортик даараан, оларны садыг четкилериниче чорудуп турар апарган.

Ак-Довурактың даараныкчылары боттарының будүрген продукциязын кожазында районнарының хереглекчилер ниитилелдеринге, Кызылда «Рособувторг» фирмага керээ ёзугаар чорудуп берип, саарып турар. Чүгле «Рособувторг» фирмага безин 3 миллион 500 мың рубльдиг трикотаж кылыгларын саткан. Оон ангыда акционер ниитилел Абакан, Минусинск, Черногорск хоорайларының садыг базаларынче боттарының будүрген продукциязын база чорудуп турар. Бо хүннерде акционер ниитилелдиң складтарында 8 миллион хире рубльдиг белен продукциязы аңаа чыдып турар. Ону ол-бо черлерге чедип, садып-саарыптар дээрге, сөөртүр автотранспорт ол чединнес.

Рынокту негелдези ындыг болганда канчаар. Аңаа олурар өвес. Ол-бо черлерге чедип, ол будүрүлгелер-биле чугаа, дугуржулга кылып, херек материалдарны тыптынар апаар. Акционер ниитилелдиң удуртукчулары даараныр материалдарны Саян артындан садып, тып ап турар. Чаа эде тургустуунган ниитилелдиң амдыызында бергеден турар айтыырлары база бар. Чаа чылдан эгелеп Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы-биле керээ чарыы, кептен янзы-бүрү идик-хеп аймаа даараар цехти ажыдарын планнап көрүп турар. Ынчангаш акционер ниитилелдиң будүрүп үндүрер продукциязы ам-даа көвүдээр ужурлуг. Чаа чылда чаа ёзу-биле ажылдазарын «Олчаңын» коллективи хүлээнгеш, бо чылдың баштайгы хүнүнден эгелеп соруктуг ажылдан эгелээн.

Хоюг-оол МОНГУШ.

АКША-ШАЛЫНГА ХАМААРЫШТЫР БОДАЛЫМ

Сөөлгү үеде чоонуң хереглел барааннарынга өртектериниң кызыгаар чогу-биле өскенинге холбаштыр ажылагыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап турар ажылдакчыларның акша-шалыннары 1992 чылдың дургузунда каш-даа удаа өскен. Кымның шалыны кайы хире өскенинин дугайында дыка хөй хамаатылар билип алыксап, ол дугайында хөй-ле айтыырлар сан-хөө органчарынга кээп турарлар. А чамдык ажылдакчылар сан-хөө органнарынга келгеш: «Мээн шалыкымны үүге өстүрбейн турар силер?» азы «Мээн шалыымны өстүрүп берип көрүнерем» дигилеп, ужур-чөвүн тайылбырлап турда-ла, кабинеттен үнмейн олуруп бээр таварылгалар кайы хөй апарганын барымдаалааш, солун арнынга кыска таймылбырдан бээрин ораалдажыр бодайдыр мен. А чамдык хамаатылар шалын деп үүл өскээрзин безин орта билбес хевирлиг болгулаар-дыр.

Сан-хөө органнары күрүне бюджединден хандыртының турар албан организацияларда ажылдап турар хамаатыларның акша-шалының харылап турар болганда, ол организацияларда ажылдап турарларга хамаарыштыр кыска тайылбырны чорудуп көрейн.

Бир-ле дугаарында чугаалаксап турар үүлүм Россия Федерациязының Чазааның 1991 чылдың декабрь 26-да үндүргенин 199 дугаарлыг айтыышкының ёзугаар район коэффициентизин, немелде хууларны шалыңга немей саваарының кызыгаарының соксааны акшашалыныны саваарынга, оон түүнүүн өзүлдезинге улуг идиг болган. Чогум шалын деп үүл, ону кым тургузар база кым өскертир ужурлуг үүвел дээрзин кысказы-биле тайылбырлаар болза мындыг.

Шалың дээрге ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ниитилелге ажыктыг ажылды будүрерине үндүрген күжүнүн акша-биле көргүскен хевири-дир. Конституция ёзугаар алырга, кижиниң күш-ажылын оон будүрген санын-биле болгаш шынарының байдалы-биле күрүнеиң доктаадып каан хемчээли болур деп санап турар. Амгы үеде шалын дээрге ажылчын кижиниң ниитилел-биле, албан организация чери-биле аразында тудуштурар харылаазының кол чепсээ бооп турар. Ынчангаш күш-ажылдың төлевири кижи бүрүзүнден, оон шаа-биле, кижи бүрүзүнге оон күш-ажылы-биле деп принциптиг тургустунганы-даа ында. Шалын дээрге өг-бүленин байдалы, экижидериниң кол дөзү болур. Ынчангаш бистин чуртувустуң шалын чоонуң бүгү киирип ап турар орулгаларының дөрттүн үш кезиин эзлеп турар. Азы өг-бүленин бүгү орулгаларының 75 хуузу шалындан киирип турар.

1992 чылда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының акша-шалыны Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның доктаалдары, айтыышкыннары-биле хөй удаа өзүп келген. Бюджетте организацияларның ажылдакчылары барык шупту категорияларынга бо хүннерде аттестация эртип турар. Оон түүнделиде ук ажылдакчының бүгүнгү шалыны доктаттынар. А техниктиг ажылдакчының акша-шалынының эн адаксы хемчээли 92 чылдың эгезинде 342 рубль турган болгай.

Россия Федерациязының Чазааның болгаш Президентизиниң доктаалдары-биле од шалын августан эгелеп 900, декабрьдан эгелеп 1800 рубльге чедир өскүлээн. Оон ангыда Тыва Республиканың девиз-кээринге (Тожу биле Меңгүн-Тайгадан өскелериниге) район коэффициентизи дээш кол шалынга 20 хуу немей санап турган болгай. Ол-ла хуузга 1992 чылдың сентябрьдан эгелээш база бир 10 хууну немей санаарын айыткан доктаал хүлээп алдынган. Ынчангаш район коэффициентизи 30 хуу, немелде төлеврге 30 хууну бистиң шалыныыска немей төлеп берип турары ол-дур. Моон алгаш көөрге, ажылчын кижиниң бүгүнде шалыны мындыг болур: 1800 рубльге 30 хуу район коэффициентизин (540 рубль), 30 хуу немелде төлевирин (540 акша) кадыптарга, 2880 рубль боор-дур. Бо дээрге кол оорганы-дыр. Маңаа чамдык организациялар үр чылдарда ажылдаан дээш база хууларны немеп болур, а чамдык организациялар ажылчын чаа ажылдан кирген дээш немелде төлевириниң хуузун оон бадырып-даа болур.

Бир-тээ, чугаа шалың дугайында чоруп турар чүве болганда, мону чугаалап каарыгерле чугула. Акша-шалын өзүлдезиниң дугайында кайыдаа чериниң доктаалы, шинтпири азы айтыышкыны солуннарга парлаттынга бээрге-ле, ол-ла дораан акша-хөөпеек болу бээр деп бодал кижи бүрүзүнүң бажында бар. Ол ыпдыг эвес. Доктаалдар солуннарга парлаттынган соонда, элээн үе эрткенде, ёзулуг доктаал боду келир, а оон соонда акшаландырыышкын келир. Ынчаш турда 3-4-даа ай эрте бээр. Ынчалза-даа өскен шалынны ылгалын доктаалда айыткан хүндеи эгелеп төлеп бээри албан болгай.

Бистерге, сан-хөө ажылдакчыларынга, эң-не берге үелер бо болур-дур. Доктаал үнгеле өскен шалынны дораан төлеп берилер дээш хамаатылар негеп туруп-ла бээр. Амдыызында элек чүве-дир дээрге, аңаа черле бүзүревес. Бодүүн ажылчыннар хамаанчок, эртем-билиглиг, чүвеси эки сэйгарып билир кижилер безин «доктаал үнген, ол-ладыр, ам чүге харамнаның орар сен?» суг дээш-ле бааз боор чүве-дир. «Амдыызында акшаландырыышкын болбайн тур, бичии маңаа көрүнер» деп тайылбырны бээрге-даа, «Чазак чериниң үндүрүп каан доктаалын күүсетпейн, чүге харамнаның орар сен, сээн карманыңдан үнер чүве бе?» суг дээшле баар.

Ынчангаш адак сөөлүнде мону чугаалаксап тур мен. Чазак чериниң кандыг-даа доктаал-шинтпири үнерге, ону адаанда турар организациялар, удуртукчулар күүседири албан болгай. Ону мен эки билир мен. Ынчалза-даа кажан, канчаар, кандыг байдалда күүседирип негелде кылып турарлар эки билип алыр болза эки.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Өөр кожуун чагыргазының сан-хөө киизинин эргелекчизи.

«Республика тараа-биле бодун хандырып шыдаар бе?» «Шын» № 239

ДИЛЕНЧИ ЧОРУКТАН УШТУНАР

Эрткен чылдың декабрь айда № 239 «Шын» солунда парлаттынган «Республика тараа-биле бодун хандырып шыдаар бе?» деп үүлдү кичээнгейлиг номчудум. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылы кылдызының эргелекчизи Темир-оол Монгуштуң харыыларынга бүрүн каттыжып, ону деткип, черни камхайыра чок ажыглаарга кандыг хай-халапка чедире бээрин чугаалап көрейн.

Үстүнден дужаап чагырар үеде Т. Монгуш «дужаап-даа» база «дужаалды» күүседипдаа чораан боор, ол ышкаш үениң частырыгларын эдерип оралдажып арга-суме-даа кирип турган кижилериң бирээзи-биле санаар мен. Ынчалза-даа ынчан оон чугаазын кым тоор ийик: үстүүртен айтышкын күштүг турган. Айтышкынны күүседир, олла. Бо хүннерде чер ажылының талазы-биле тургустуунуң келген айтырыгларга ол шын харыыны берген болгаш эрткен үеник частырыгларын ажыт-чажыт чокка чугаалап, чидиг шүүмчүлелди кылганы чөптүг-дүр.

Ол чылдарда ажылдап чораан чамдык кижилер ол частырыгларны оюп каапкаш, харын мактанып, ындыг-ындыг ажылдарны кылган, элбек дужүүтү өстүрүп алган бис дижип, орден-хавыаалыг апарганы чажыг эвес болгай.

Шынап-ла, тыва чер Хрущевтуң кукуруза дугайында кыйгырыындан эгелээш-ле, дыка-ла үрегдеттинип, ховуланы көрүп келди. Эндере андарып каапкан черлерден баштайгы чылдарда баш дескиниң турар бедик дужүүтү ап турза-даа, сөөлүнде барып тараадаа үнмес, мал одары-даа эрес, ооп-сиген үнмес, элезиниг довуракта апарганын ам көрүп, чаржыныр чор ышкажыл бис.

Маңа хамаарыштыр ийи-ле чижектен киирип көрейн. 1969 чылдың күзүүнде мен «Суқпак» совхозка тараа, сиген ажаары-биле шефтеп баргаш, ийи дугаар бригадага сиген сараатта турган мен. Огурцев деп тракторист-биле 20 ажыг сараатты тургускан бис. Эрзин—Кызыл баар оруктун олбо талазынга ынчарда сараатта дыка-ла хөй үүе. Ол шөлдерни сөөлүнде барып андарып каапкаш, аңаа арбай, кызыл-тас, чүкүруза, тарымал тоорук тарып каанын ынай-бээр көрүп турган. Көөр кижи мен. Сөөлүнде баргаш, ол черлер шуут-ла элезин апарган. Ол хиреде-ле оны чылдын-та андарып келди. Чоок-кавыда ооп-сиген безин чок апарды. Ам ында бригада чок, үүле чангыс эрги кажаа өртүп калган. Бо ховуга та чеже үрезин, кызыр-чаар материалдар, артык кезектер чарыгдаттынган үүе!

1970 чылдың чазынында Тандыда ынчаардагы «Коммунизминиң херели» колхозка мал эмчилеп чеде берген мен. Колхозтуң шээр малы чыл чартыының түүнели-биле 40 муң чедип турган. Одар-белчиир четчир болгаш малдың дөгилде-күжү, семиртилгези эки турду. Мурнакчы малчыннар Лаасүү Оюн, Бады Оюн, Алдай-оол Монгуш төрүүр чүс хойдан-на 110-дан өрү хураганны менди ап, өстүрүп турдулар. Ол чылдан эгелеп ук колхозтуң девискээрин кайы хамаанчок андарып эгелээн үүе. Мал ажылының түскай эртемниглери, бригадирлер мал одарын хевээр арттырар дээш дарглар, агрономнар-биле маргыжып-даа турдувус. Ынчалза-даа түүнел чок болган. Бистин чамдыызыс шаннал мактал бээр дээн-дир дегеп чугаага көгүттүрүпкен, а чамдыызыс сы мунуп турып бээрге, орта түвексингеш, одар-белчиривис камгалап шыдаваныызыс шыныг.

Ол чылдарда колхоз хөй дужүт өстүрүп алган дээш даргалар орден-хавыа-даа алганнар. Оон эгелеп шээр малдың чайгы семиртилгези бахсыраан, малчыннар кожа-кожа хонар апарганы, малды шык черлерге бөлүп келгени эки түүнелге чедирбээн. Оларның дөгел-күжү күдүлаан. Оон уламыныңдан янзы-бүрү арыглар (кыжалар, өкше курттары —диктиокулез) тыптып эгелээн.

«Коммунизминиң херели» колхоз (сөөлүнде барып совхоз апарган) экономика талазы-биле ыдаан чыле күдүкү дөгилдин ажыл-агый-ының сарыынче киргеи. Ынчанмайын канчаар, кол-ла орулга хөй дугуйдан кирип турганда. Тараа дужүү чоорту эвээжеп келгеи. Малдың өлүп хораар чорууу көвүдээн.

Эрткен чылын ол ажылагый эн тараадан Онгар-Ховуну Кызылдың бир кооперативиге сеалынган. Ол хайыраан черни салдарга-даа, оларниң өөр-ширеэн оон-биле дуглаштынмаан. Адак сөөлүнде «Коммунизминиң херели» совхозуунуң чер ажылы кылдызының эргелекчизи Темир-оол Монгуштуң харыыларынга бүрүн каттыжып, ону деткип, черни камхайыра чок ажыглаарга кандыг хай-халапка чедире бээрин чугаалап көрейн.

Чамдык кайы хамаанчок андарып каапкан, ооп түүнелинде элезинге шилчий берген ховударга меде үнмес болбайн даан. Меде хамаанчок, ховуның сүүзүүнүг ағы оъду оялар чиде бээр, Ынчалза-даа хөрзүүнүг черлерге медени тарыры чугула. Бирээде, меде малга ажыктыг, сүүзүүнүг сиген. Ийнде, медениң дазылы хөрзүүнү быжыглаар.

Чер ажылын чугаалажып турган, мал ажылын уттур болза хоржок. Мал бажының сөөлгү үеде хызырлыг турары улуг дүүрелди болдуруп турар. 1991 чылдың ноябрь төпчүзүнде республиканың ажылагыйларынга 200400 мыйыстыг бода мал турган болза, 1992 чылдың ноябрьда 193800 баш арткан. А шээр мал 1991 чылдың ноябрь 1-де 906592 турган болза, 1992 чылдың ноябрьда 750548 апарган.

Бистер подольск далганыбиле хлеб быжырып чип турар бис. Бир эвес мал бажы чыл бүрү үстүнде сан-чурагайлар ышкаш чылдын-на кызырлыр үүе болза, Ставрополь крайдан хой эзди диленир чыгыы апарган улус-тур бис. Бүгү күштү салып турган, азып-чембиле боттарыныс хандыртыныр, диленир чоруктан адырлыг болгаш, эргим ноюм.

Оолчуган КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХЛЕБ БЫЖЫРЫКЧЫЗЫ

Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем суурда хлеб быжырыкчызы Кызылмаа Чечек быжырган чемин суурнуң чонунга дораан садыглаар. Оон кылган үүлези шынарлыг болур. Кады ажылдаар эжи Өшкү-Саар Синлик-биле бир хүнде дөрт чүс ажыг санныг хлебти быжырган, садарлар. Оларның быжырган шынарлыг, амданыг чемин ыракта малчыннарже база чорудар.

Хлеб быжырар черниң ишти арыг-силиг. Чылыг. Ында хлебти быжырар бир улуг печканы тургускан. Далганы Улуг-Хем райпозунуң ажылдакчылары эккеп берип турар. Суурнуң ажыл-ишчилери чаа быжырган хлебти үзүктел чок ап турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чүрүү.

БАНК АЖЫЛЫНДА

Районнарның ажыл-агыйлары, албан черлери, будүрүүгелер болгаш өске-даа организациялар рынок харылзаазынче киргени-биле оларны акша-төгерик-биле хандырары нарыыдаан. Ону ажып эртериниң аргазын дилеп, Улуг-Хем району банк системазын эде организастаан. Ам районда санажылга-касса төвү, саарылга (коммерция) банкызы, ажаалга банкызы ажылдап турар. Ам оларга көдээ ажыл-агый банкызы база немежир.

Саарылга банкызы колдуунда ажыл-агыйларга, үлеттүр будүрүлгелерге, арат (тараачын) ажыл-агыйларыга янзы-бүрү хуусаалыг чээлилер бээр.

Санажылга касса-төвү салыкчыларның акшазын хүлээп алыр, оларны эгидер хүлээлгелиг.

Улуг-Хем районуң банкылары ажыктыг, дүрген бараан боорунуң талазы-биле тускай системаны тургузуп, ажылдарны чорудар хемчегларни ап чорударлар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

«ДӨРГҮНЕК» ДУГАЙЫНДА

Аржаанар дугайында солунарда бижип, радиода чугаалап турарын дыннааш, бо чагааны бижиир бодай бердим.

Бистиң Өвүр районуң «Эртинелиг» совхозтуң девискээринде Дөргүнек деп чер бар. Ол черге шагдан бээр бистиң ада-өөбелеривис мал-маганын малдап, кыштап чораан дээрден башка, аңаа кирип, аржаан кылдыр ажыглап-даа көрбээн.

Совхозка үр үеде трактористен ажылдап келгеш, холбут, чүстерим аарыг апарган. Совхозтан 1985 чылда «Чедер» курортка путёвка алгаш, бир сезонда дыштанып эмнеткеш, оон улаштыр 1986, 1987 чылдарда «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң «Серебрянка» профилакторийинге ийи чыл улаштыр дыштанып, эмнеттим. Аарымы талазы-биле онза экижээн үүве чок болган. 1989 чылдың чайынында төрээн черим 'Дөргүнекке кирип шээр бодааш, ынаар аъттанып-тым.

Анаа баргаш, шорга кылып, кирер черни таарыштыр кылып алгаш киреримге, кадымның байдалы экижип турары биллинип эгелээн. Чемге хөөн чок, шагзыраар, ижин-баар база долар турдум. Аржаанның суун ижеримге, чемге хөөнүм экижээн, ижин-баар долары читкен. Дараазында ийи чыл улаштыр киргеним соонда үүстерим аарыы шуут экижээн. Бодум хуумда бо аржаанны кончуг ажыктыг ажыглап болур аржаан-дыр деп билдим.

Ынчангаш бо аржаанны шинчилеп, ажыктыг шынарын тодарадып көөрү чугула деп бодад бар. Бо чагааны бижээн ужурум бо.

Сүтежик ТЮЛЮШ.

НЕГЕП, САЙГАРА БОДАП ТУР

Вера Иргитовна Даржаа, ооп өг-бүлези 1974 чылдан бээр мал кадарып келген. Оон бээр үүле ийи-ле чыл төрүвес анай кадарган. А өске чылдарда үргүлчүде төрүүр хойга чораан. Өшкү кадарып чораан, үүс баштан-на 80-ден өрү анайларны онча-менди камгалап ап чорааннар. Олар хой кадаргандан бээр үш чыл чеде берген. Ол үе дургузунда төрүүр үүс хойдан-на 90-дан 100 чедир хураганны камгалап ап, чыл санында шаңнадып, мактадып келгеннер. Олар республика Наадымынга үш удаа киришкен. Баштай келгеш, дуран-биле шаңнаткан. А ооп соонда чылында хеп чуур машина, а бо чылын соодукчу-биле шаңнаткан. Ол бүгүнү Вера Иргитовна хүлээп ап келген. Аңаа бо чылын Тыва Республиканың алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Чеокта чаа редакцияга Вера Иргитовнадан чагаа келген. Ам ооп-биле номчукчуларны таныштыраал.

Малчыннарга эн-не харыысалгалыг үе—база бир кыш бодунуң долу эргезинче кирди. Бистиң «Бай-Тал» совхозтуң бүгү малчыннары эрткен чылдың кыжынын берге байдалдарын көрүп эрткен. Ынчангаш бо кышты эки эрттирик-биле элээн хынамчалыг белеткенген. Совхозтуң девискээринге эрткен чылын сиген эки үнген-даа болза, ону белеткеп алырын оранчок четпес күүсеткен. Ажыы-биле чугаалаарга, ону ниитиниң-даа, хуу-даа малга четчир кылдыр белеткен алыр арга турган. А үүле ажылынга харыысалгалыг хойжулар ону артыкшылдыг кылдыр курлап ап шыдаанар. Хуу малдыг кижилер база ынчаар белеткеп алганнар. Туралыг хойжу бригадазының девискээринге тараан сулаа база-ла багай эвес үнген. Ынчалза-даа ону ажаан чадан турда, мал чиг каан. Ол бригаданың малчыннары колдуунда-ла куруг болганнар. Мында кол-ла буруу малчыннарның бодунда, бригадирлерде, тускай эртемниглерде деп бодаар мен. А кол-ла чылдагаан — совхозтуң талазыдан удуртулганың сулараанында. Олар шуут-ла ээ-харыысалга чок чоруун көргүскеннер.

Часкы тарылга үезинде хөй-ле тарааны, суланы чаштырган боор. А күзүн оларның бараачын кижи көрбес боордур. Бо дээрге кылдың-на үргүлчүлеп келген үүе-дир. Кижи хой кадарып көрүп чоруурга, хемчээли бичин-даа болза, элээн-кур хоорзуннарда чүнү-даа тарыыдаа, биеэгиле эрги чашпаннар үүнүп чыдарын кижи кайгаар үүе-дир. Оон-на хайы ыйнаан, өске черлерден чыл санында холуксаалыг чем, чарба, сула сөөртүп ап, ону үлежириниг шуут чанчыл болган. Бо кончуг берге рынок үезинде, өөтектер талыйып барганда, ажыктыг, орулгалыг ажылдаавайн, а чарыгдалдыг, каражалыг үүе кылып турарывыс ол ышкажыл. Оларны өскээртен сөөртүп турбайн, боттарывыстың черивиске тарып, өстүрүп ап болур-ла болгай бис. Маңаа үүле ажылдыжы улуртулга херек-тир. Ынчаар билип турар мен. Амгы бо рынокту берге үезинде үүле бистиң совхозка эвес, а бүгү Тывага мал ажылы кол черни эллээр ужулут. Ынчангаш бистиң «Бай-Тал» совхозта мал ажылы орулга киирер кара чаңгыс бүдүрүлге дизимзе, черле часпас мен. Ону ынчаар билип-даа турар мен.

Чылдан чылче бистиң малыстың саны улам-на кызырлып кел чыдарын кым-даа билир болгай. Мында үүле малчыннарның эвес, а тускай эртемниглериниң бурузу база бар ден бодаар мен. База бир өске чылдагаан болза мал ажылынга ээ-харыысалга чок, чалгаа кижилер ажылдадырга, оортан эки түүнел үнмес болгай. Олар чыл-чылы-биле хөй малды өлүрүл, чидирип турдала, кандыг-даа хемчет албас боор-дур. Шак ынчаар хөй каража-когарал чедирип турда-ла, эки-даа, багай-даа ажылдаан малчыннар акшалыңы-даа денге-ле алыр боор үүе-дир. Ол дээрге мурнакчы малчыннарның орулгалыг ажылдаанының ачызында аргастанып чоруурлары ол-дур. Оон өскээр үүү деп чугаалаар боор.

Мал чеми четчир, бар-даа болза, чалгаа кижилер малдың чаш төлүн менди албас, кыргып алыр дүгүнүн хемчээли эвээш боор-дур, чылдына ындыг. Кижи арыг дерин төп, күш үндүрүп турган ажылдаарга, эки түүнелге черле чеде бээр боор үүе. Арыг-аржыкка-ла таварышпас болза, эрес-кежээ, кызымак ажылдың үре-түүнели черле турар. Ынчан мал-маган черле өзе бээр. Ону бодумнуң дужулгамдан билир мен.

Бо үеде дарга-бошка бажы көвүдээн-дир. Чаңгыс бригаданың чижээн көөрге безин ында бригадир, зоотехник, мал эмчизи, бухгалтер дээш-ле чорун каар. А ооң кадында совхоз директору, көдээ Совет даргазы, суму чагырыкчызы база бар. Санап күш четпес хөй мал база чок-тур. Ол дөрт коданга ынча дарганың хереэ үүл? Кылыр ажыл шуут чок-ла-дыр. Садар хой, хураганы база денгилевес-тир. Хойжу коданнар аразында үргүлчү-ле база аргыжып турбас-тыр.

Бисте планын ажыр күүсеткен малчыннарга санажылганы кайчаар чорудары билдинмейн турар. Малчыннар-биле керээ чарбаан дээр-дир. Кооперативке керээниң хереэ чок болганы ол бе? Планын күүсеткен-даа, ону күүсетпээн-даа малчынның төлевири чангыс аай, колдуунда деп чыгыы. Ынчан турда, мал бажы черле кайчаан өзер деп. Бистер зоотехниг-ивис дузазын чаңгыс-даа көрбээн бис. Негелде кылырга, чаңгызын-даа хандырып чадан каан кижи болгай.

Элээн каш айда дус чок турдувус. Харын-даа ачка бичиилеп дергилеп эккеп берип келдивис. Дус чогум шуут чок эвес, довуракты дус чаъска өткеш, кадып калган. Алыры берге боорга, муңчулуп орар хире даргалар бо. Эрткен чылдың ноябрь ай төнүн турда, зоотехниг-ивис трактор-биле 100 килограмм дус эккеп берди. Чүдүрүп чадап кагдывыс дээр болган. Оозу артында довурак, даш холумактыг чүведир ийин. Ону тос километр черге сөөрткени дээш, 4 тонна чүүктүг келген кылдыр чегивисти тракториске бижип берген болду. Шын-на бижип бээр үүе ыйнаан дээш, чегивисти зоотехникке берип каан улус бис. Зоотехник кижи ынчаар ажылдап чоруурга, дыка-ла эпчок үүе чорду.

Бригадирлер үүле отчёт кылыр үеде малчыннар кезиир апарган. Машиналыг чаңгыс хүн буу-хаа кезип кааптар — ол-ла. Мал эмчизи база ындыг-дыр. Ол хиреде оларын алыр шалыны кадарчылардан ажыг боор-дур. Өре-ширеге туттура берген совхозка ажыы чок хөй даргаларны та үүге тулуп турар үүе, аңа кара элдеп үүе-ле болгай. Оларның ап турар акшазы дээргеле, малчыннарның будүрген продукцияларындан кирген орулга ышкажыл. А малчыннар ийи-үш ай дургузунда акша албайн келген. Эвээш-биче акша келирге, ону мунап, ийи мунап үлээрге-даа, ол үүге-даа четпес акша ышкажыл. Малчыннар идик-хепке берседеп турар. Автолавканы шагда-ла дужүрүп каапкан. Садыгдан бараан үндүрүп алгаш, машиналыг малчыннарны ийи удаа кезээн. Бир шоодай ийнги сорттуң бора далганының өртээ 2375 рубль боор үүе-дир. Ынчан кээрде 300 хойлуг малчын өг-бүлеңиң неллдирзиниң чаңгыс айда алыр шалыны бир шоодай далган өртээнге безин дөңгүпдаңгын чедер-дир. Өре-ширелиг совхоз дээш шалычны өстүрүксевези кончуг улус-тур бо.

Бригадаларның шуптузун кооперативче шилчиткен деп турар. Ол дугайын бистер эки билбес бис. Эки тайылбырлап шыдавайн турар хире үүе бо. Бистерниң, малчыннарның, будүрген продукциязын —эзтти, дуктү өске черлер-биле садыглажып, орнажыр болза, акша тыптын кээр деп-ле турарлар болгай. Ынчалза-даа ону чадажып турар хевирлиг улус болду. Бо талазы-биле тывынгыр-сагынгыр ажылдаар болза, ынчан акша-көпеекке чедине бээр эвес үүе бе? Малчыннардан өске ажылчыннар эвээш-биче-даа бол, пенсиязын, дузаламчы акшазын ап, аъшчемни садып чип турарлар. А малчыннарга пенсия, пособие, компенсация-даа акшазын бербейн турар. Чайын белеткеп алган саржаан удур-ла далган хаарып чип кээрге, үүү боор, төнүп каар-дыр. Малчыннар дыка берге бэйдалда ажылдап, чурттап чоруурлар.

Эрткен чылдан бээр бисте кыштаг оорлаар чоруктар тыпты берген. Сараатта каан сигенин-даа, чунар-бажыңывыстың суг чылыдар суугузу база чок чорду. Оор чорук үүе денген бар чыдарыл дээрге, ажыл чок кижилериң көөдээнинде, а олар үүе эндерли бергенил дээрге, хамык-ла хай арагалаашкында, а бо хамчык аарыг үүе пептерээнил дээрге, эргелеп башкарылганың чогуында, удуртукчуларның сула ажылында. Бисте дарга-бошкалар хөй деп үстүнде бижээн мен. Чижээ, совхоз директору, эрге-чагырга даргазы, тускай эртемниглер, хөрөөженнер чөвүлели, суур Совединиң депутаттары, бригадирлер — бо дээрге шупту удуртукчулар ышкажыл. Сакманчыларны саналаска, бистиң он дөрт коданда 28 ажылчын бар. Дөрт даргалыг бис. Ынчан кээрге, бир дарга-ла 7 ажылчынны удуртуп турар ышкажыл. А үстүнде адаанын удуртукчуларны оларга кадыптар болза, чеже апаар-дыр. Мынча удуртукчулуг турган-ла, ажылыысты-даа сандарадып, корумчурумувусту-даа баксыраып алган бис. Чылдагааны —оларны бага ажылдап турары, удуртулганың сула чоруу-дур.

Бо бүгү даргаларывыс чаңгыс баг болуп алгаш, ажылдаар үүе болза, ынчан кемхерек үүлгедир чоруктар эвээжээр, ажыл чоктар саны кызырлыр, оорларның оруу мунгаталыр деп бодап чоруур мен. Ажылдап билбес кандыг-даа удуртукчуну дорзан дүжүргеш, ону төлептиг кижибиле солуур херек. Оон ыңай даргалар саны кызырары чугула-дыр. Бир бригадага бригадир биле мал эмчизи турар болза ажырбас ийин. Бухгалтерлер саны база кызырар херек.

Бистиң совхозта техника сайгарылгазында байдалды көөр болза, чүден дора. Чаа машиналарны чылдың чыгыы ап-ла турар. Ол хирезинде техника чедишпес-ле дээр. Совхозта бар бүгү машина-техниканы санаар болза, бир бүдүн бригаданың малчыннарынын кижи бүрүзүнге үлээр-даа болза четчир, харын-даа артып каар хире болдур эвеспе. Ол хирезинде-ле малчыннар машина айтырып алыр дээш совхоз конторазынга үш-дөрт хонук кылаштап келир. Ажыл-агыйга саатты-ын, бергезин чүү дээр. А чамдыкта малчыннарга берген машина, трактору үрелген боор. Чүге ындыын совхоз директору гараж эргелекчизиден айтырарга, орта харыы бербейн базары кара кайгамчык. Ол чорук эттине бээр ирги бе дээрге-даа улам-на дорайтап баа чыдар. Малчын кижи директордан машинаны азы трактору чөпшээредип алгаш, дүрген баргаш дугуржуп алырдыр дээш, чолаачының азы трактористиң бажыңына чеде бээрге, ыназа ынаар, күзели четпезе үрелген деп каар, аңа бодунуң хуузунда эди дег кылдыр бодаар. Ол хирезинде ол-бо черлерде маңнадып чоргулаарын, оларның кара туразында бараныы улус чугаалажып турар.

Биске, малчыннарга, машинатехника кончуг херек. Оларны-биле хандырылга багай боорга-ла, мал чеми-биле хандырылга баксырай бээр-дир. Бисте чолаачылар, трактористер хөй. Ийи-чаңгыс былдамыш кижилерни ак сеткилдиг, кызымак улустар-биле солуур үе келген боор.

Бо берге кыштаглаашкын үезинде малчыннарже сакманчылар чорударын уттун каапкан хире-дир. Моон мурнунда чылдарда хөй анай, хураган доруктуруп өстүрген сакманчылар бисте бар болгай. Чижээ, мээн уруум Шончалай Даржаа эрткен чылын 200 хураганы доруктурду. Ону база өскелерни-даа шаннап мактавады, эки ажылдаан деп безин демдеглеведи. Кижи бодаарга, эки ажылдаан сакманчыларны шаннап мактаар болза эки болгу дег чүве-дир.

Бистиң совхозувуста ажылынга ээ-харыысалгалыг тускай эртемниглер, малчыннар, чолаачылар, трактористер болгаш өске-даа ажылчыннар хөй. Оларның чамдыктарын адап көрейн. Туралыг хойжу бригадазының зоотехниги Шаңгыр-оол Маритей, Шивилиг бригадазының бригадири, селекционер-зоотехник Кечил-оол Кызыл-Кат, кол мал эмчизи Самбый-оол Байлак, мал эмчизи Светлана Совет, малчыннар Кызыл-оол Сандык, Борис Сотпа, Багай-оол Казырык, Далай Мылдык, Евгений Эрелчин, Маадыр-оол Бегзи, өшкү кадарчылары Эрес-оол Сыргыт-оол, Кара-кыс Ооржак, трактористер Юрий Бадый-оол, Борис Сарыг-оол, Серен-оол Титов, чолаачылар Экер-оол Калбак, Кан-оол Люндуп, Алдын-оол Хомушку, Эмбес-оол Араптан, Кашей Өргүтмаа болгаш оон-даа өскелер-дир. Болар дег төлептиг кижилерни эм-даа хөйнү адаа болур. Кижи бүрүзү бо ажылчыннар дег ак сеткилдиг, кызымак ажылдаар үүе болза, совхозувус ажыл-хереэ черле экижип келир деп бодаар мен. Корум-чурум баксыраарга-ла, бүгү-ле үүе сандарай бээрин көрүп чор бис. Ынчангаш бир дугаарында, ону экижидип ап, ажыл чоктарны ажыл-биле хандырып алыр болзувусса, бир эки түүнел келир дээрзиге бүзүрээр мен. А бисте ажылла хөй болдур ийин. Адак дээрге малдан халбактанып болза, ынчан аъш-чемниг, тодуг-догаа болур бис.

Хойжу үүгула айтырыгларны көдүрүп тур. Саналыңар үүл?

Вера ДАРЖАА.
Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунуң хойжузу, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны.

РЕДАКЦИЯДАН. Совхозунуң экономиказын улам быжыглап алыр сорулга-биле ында бар четпестерни ажыт-чажыт чогу-биле Вера Иргитовна чагаазында бижээн-дир. Хойжу кол-кол айтырыгларны көдүрүп тур. Бистер ону кончуг чугула айтырыглар кылдыр көрүп тур бис. А республиканың өске ажыл-агыйларында бо талазы-биле байдал кандыгыл, силерниң хөрөөгерни кандыг бодалдар өйүп чоруурул, а Вера Иргитовнаны чагаазынга хамаарыштыр санал-оналыңар үүл? Ол дугайын редакцияның көдээ ажыл-агый кылдызынче бижиирлерни диледивис.

ЧЕРНИ КАМНААР, ДУЖҮТТҮ АЛЫР

Бичии чораан-ла, картада улуг-биче чурттарны барыкла шээжи чыгыы билир чордум, а бистиң каш тыва чонуң чурттап чоруур девискээрин чугаалаан-даа канчаар. Кара ураан-биле бодаарга, Тываның девискээри улуг. Ындыг болганда хире-шаа-биле оргулаштар, хову-шөлдер, хем униарының суггаттыг шөлдерни чок деп болбес. Хайлыг, план сүрер шагда, хайыраан од шөлдериниг элезиниг ховулар кылып каапканыысты кым билбес боор. Алыс шыны-биле алырга, ёзулуг-ла тараачы уктут мен. Чедер шынаазынга ада-өөбелер дөртен ыддарда көжүп келген. Ол шагда чазе-чаашкынны, чайнын пэнин, кыштын соогун, ооп-сиген, тараа-быдаанын үнерин магадай өзүп келдим.

«Хову-шөлдөрнин магалынын! Мону үүү төлер» дижип, өөбелерим чугаалажып-даа чордулар. Ол үеде кижилериниң өртем-биле чок-даа болза, черниң хөрзүүнүн, частың кандыг болуурун, айнын үүжүүн коңчуг барымдаалаар чораан. «Ол чер чазе оруу, бо черге бода тараа (кызыл-тас, сула) тааржыр, а Онгачага чинге-тараа» — дижир чордулар. Онгачаның бичин суун ажыт-лап, ол кезек черлерни кажаалаваш, чинге-тараның ховар дужүүдүн ап-даа турду. Аргаяыш ырак-даа болза, ол кижилериң кызымаан, ажылчынын, кежээнин ам кээп магадаар-дыр мен.

«Тыва» болуп тараа-биле хандыртынын шыдаар бе?» деп эге-биле агроном Темир-оол Тыпшыаарович Монгуштун интервьюзун «Шын» солундан номчааш, от тускай эртемниг агрономнуң харыыларын боттуда долузу-биле деткидим. Хамык үүвениң өртек-үнезин уягаткан бо берге үеде чону дээш боттуг, чогуур хемчеглерни алыры, эн ылангыя уштап-баштаар, удуртукчу эштериин макаа эртемге үндезилээн арга-дужулгазы, санаалалы эргежок чугула апаргандыр. Агроном Темир-оол Монгуш Тывада суггаттыг, суггат чок шөлдерни адап тура, Тыва болуп черле хандыртынып шыдаар деп түүнээн. Хамык үүве хөй сан-түүнде эвес, эвээш-даа болза, оон шынарыныче, беримчелиниче кичээнгей салыр ус келген. Хөй-хөй шөлдерни ажыглаан, хөй-ле түүнел чок боон турарындан аңаа чарыгдаалар хөй дээрзин билдим. Чер бүрүзүн чеп ажыглаарга, ынчан чарыгдал эвээш, орулга хөй болуур ужуруг.

Эрткен чылын тараа хирелиг болган. Ынчалзажок кожавыс балгазынчылар тергин дужүттү алган. Олар тарылгазын эртежик, хар шыгын ажыглап чоруткан, а бистер «сооктан» коргүп, чер шыгы курган калганда, хөделип үнүдүүс. Түүнелинде хирелиг дужүт — бистиң «олгавыс» ол болган. Тараа багай үнгенин ажыглаан, малчыннарны эрте-ле ол шөлдерже көжүргеп. Шынында дамдыктан, чүгээр черлернин дужүдүн ажаан алган болза эки турган. Шамбалыгныг-даа, Систиг-даа комбайнерлериниз ыкдыг черлерни бастырып, «оттуг суггаа» орнап тургынын чон чугаалажып турду. Ажыл-агыйжы эвес, хыналда чок деп үвениң хересизи ол.

Часкы хову ажылдары эгелээр мурнунда шөлдериниг шынарын, агротехниктиг чурумнарны сагыырынче кол кичээнгейин угландырары эргежок чугула дээрзин тараа-быып келзе-даа, Тываның Чазаа ол талазы-биле шиитпир хүлээп албайн турар. Эрткен чылдан бээр солуннар арнынга Андрей Шумовтуң шиин кеспес дугайында көдүрген айтырыын деткип тур мен. Бо айтырыгны шыгыы кичээнгейге албас болзувусса, шиинниң когу үстүр деп барды. Бир эвес Тываның Чазаа тускай шиитпир хүлээп алыр болза, чурттакчылар таан кайыы-на Чаа чыл байырлалы болурга-ла, шиилер кезин турып бээр деп.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал педагог.

«ӨЛҮГ» ШИВИЛЕР ХӨЙ БОЛДУ

Көк-Тей школазы Чаа чылда арга-дрыгың кластакчызы—биске арыг агаарны берип турар, чиг эттин курлавыры шивижикти кезин ажыглаваан. Чаа чылды кылымаа шивилер-биле байырлап эрттирдивис. Класстар аайы-биле кластап алган кылымаа шивилер харын чараш чорду. Класс бүрүзүнүн шивизи бир янзы онзагай болган.

Ам чаа чыл эрте бергенде коорайга кылаштап чораан, 5ок төгер контейнерлер чанында үндүр октапкан ам-даа погаан хевээр «өлүг» шивилерни көргеш, кижинин сагыжы саргый бээр-дир. Дыка-ла багай чаңчыл тып алган-дыр бис. Ооң орнунга хайыраан шивижигештер аргазынга өзүп турган болза... Шаанда тыва улус шивилер кеспес, ажыглавас чораан. Бо чаа чылда тө неже шиин үзүткаттынган. Шиин дугайында хөй материалдар солуннарга парлаттынып келгеш, Тываның Чазаа ол талазы-биле шиитпир хүлээп албайн турар. Эрткен чылдан бээр солуннар арнынга Андрей Шумовтуң шиин кеспес дугайында көдүрген айтырыын деткип тур мен. Бо айтырыгны шыгыы кичээнгейге албас болзувусса, шиинниң когу үстүр деп барды. Бир эвес Тываның Чазаа тускай шиитпир хүлээп алыр болза, чурттакчылар таан кайыы-на Чаа чыл байырлалы болурга-ла, шиилер кезин турып бээр деп.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал педагог.

Продукцияның болгаш барааннарның чамдык хевирлеринге өртектерни күрүнеден өйлээриниң дугайында

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Чазаа акша үнезиниң бадарын намдадыр, өртектерни үндезин чок черге өстүрериң болдурбас соруга-биле, «Продукцияның болгаш барааннарның чамдык хевирлеринге өртектерни күрүнеден өйлээр дугайында» доктаалды хүлээп алган.

РФ-тиң Чазааның парлалга албаныының тараткан дыннадыында айытканы болза: ол доктаалды хүлээп алырының эргежок чугулазы Россияның улус ажыл-агыйында тургустунган өртектериң байдалы-биле холбашкан.

Үлетпүрүүн ажылын сайгарып көөрге, будүрүлгени монополчутканының дыка бедик деңнели, рынок тургузугларының чедир сайзырааны база адаанаажылганың чогу, будүрүлге чорудуларын хөгжүдериге сан-хөө быларының салдарының сулазы өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр оларның өзүлдези манап турганыдан дыка улуг болганын илереткен.

1992 чылдың январь-ноябрь айларында үлетпүрге мөөнеп садар өртектериң нинти деннели 1991 чылдың чоогуур үезинге бодаарга, 19,3 катап улгаткан. Чиг этке, материалдарга, түүлээр кылыларга өртектер оон-даа бедик деңнелге улгаткан. Чижээ, кара металлургия продукциязына өртектер 31,5 катап, өңүүг металлургиянызына — 27,4 катап өскен, синтетиктиг чүктэр, пластмассалар, синтетиктиг каучук өртээ 31 ажыг катап аартаан.

Машина тудуушкунуун продукциязының өртээ 17,6 катап өзүп турда, электротехниктиг кылыгларның өртээ 30 катап, подшипниктериниң — 21,4 катап өскен.

Үлетпүрүүн чиг эт болгаш болбаазырадын кылыр адырларында өртектериң өзүлдезиниң мындыг карышкаа белен продукцияны болгаш хереглел барааннарын будүрүп турар будүрүлгелерге шынгыы экономиктиг бергедээшкиннерни тургузуп турар. Оон түннелинде будүрүлгелер деп-шилгелиг, ынчалзажок бедик өртек-үнелиг болур дериг-хереклерни, эки шынарлыг, амгы үеник негелдерилерге дүгжүр хереглел барааннарын будүреринден ойталап эгелээн. Ол чорук будүрүлгениң нинти кудулаашкынын улам күштелдирген. Бо бүгү улус ажыл-агыйынга өртектер тургузулгазынга күрүненик улам идепкейлиг салдар чедирери негеп келген.

Бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырының эргежок чугулазын аъш-чемниң кол-кол продуктуларынга мөөнеп садар өртектериң дыка өскени (11 ай дургузунда ортумаа-биле 16 катап), оон иштинде эът-сүт үлетпүрүнде 23 катап өскени база херечилеп турар.

Болбаазырадын кылыр үлетпүрүүн адырларының дыка хөй будүрүлгелериниң удуртукчулары Россияның Чазааның 1992 чылдың август 11-деги № 576 доктаалы-биле чугле монополист будүрүлгелериниң продукциязынга өртектерни өйлээри чедишпес деп санап турарлар. Өртектериң бүгү «илчирбезинин» аартап өзери адаандан эгелээр — чигэттен болгаш материалдардан, а ол ышкаш түүлээр кылыглардан. Ужур эдерти көөр болза, оларны будүрүп турар будүрүлгелерни монополистерге хамаарыштырбас (оларның будүрүлге будүрүүнүн будүрүүшкүнүн нинти хемчээлинге үлүү ындыг-ла улуг эвес), а херек кырында ап көөрге, ындыг чергелиг будүрүлгелериин бөлүү монополчу бедик өртектерни тургузуп, будүрүлгениң ажыктыы-биле холбашпаан бедик орулгалыг чорукту боттарынга тургузуп ап турар.

Мындыг чоруктуң түннелинде 1992 чылдың үшкү кварталында амортизация саналашкыннарын хөй катап улгаттырганының күселиби-биле будүрүлге чорудуунга чарыгдалларны дыка улгаттырган, бот-үнеге хамаарыштыр орулгалыг болурун дугуй будүрер үлетпүр 47 хуу, электротехниктиг үлетпүр — 42 хуу, химия үлетпүрү — 40 хуу, кара металлургия — 37 хуу чедирген.

Оон түннелинде материалдарга үндезин чок улгаттыр көрген өртектер-биле белен кылыглар садып алырынга кызагдаткан хереглелдин аразында улуг карышкак тургустунган. Ынчангаш Россия Федерациязының Чазаа орулгалыг болурунуң деңнелинге оон мурнунда доктаадын тургускан кызыгаарлаашкынны чиг эттиң, материалдарның, кылыгларның эн чугула ховар хевирлеринге база кинерин эргежок чугула деп көрген. Оны оон мурнунда күрүне дамзызында кирген монополист будүрүлгелерге хамаарыштырган турган.

Ынчангаш күрүнеден өртектер өйлеп таарыштырылгазының кавызынга кара база өңүүг металлдарның кол-кол хевирлери, химия болгаш целлюлоза-саазын үлетпүрлериниң продукциязы; ыяш база тудуг материалдары, электротехниктиг кылыглар, подшипниктер, хептээн, соккан, куткан металл кылыглары, чиик үлетпүрге чедир кылыр кылыглар база материалдар болгаш өскелер-даа кирер.

Оон-биле чергелештир будүрүлгелериин будүрүп үндүрүп турар продукциязының техниктиг деңнелинге база хемчээлин көвүдедиринге, бот-үнезин чиигедиринге сонуургалын күштелдирер. Монополист будүрүлгелерге дег, эки ажыктыг чаа продукцияга, өткен чылдыындан ажыр будүрген продукцияга, өртектерни өстүрбейн, бот-үнезин чиигеткен кылыларга орулгалыг болурунуң деңнелин кызыгаарлавас.

Аъш-чем продуктуларынга өртектериң социал онзагай чугула ужур-дузалының барымдаалап көргеш, оларның хөй кезиниин хевирлерин будүреринге орулгалыг болурунуң деңнелин кызыгаарлаары көрдүнген. Чижээ, хлеб, хлеббулочка, макарон кылыгларының, далганга, крупаларга, орулгалыг болурунун деңнелин 15 хууга чедир бадырган.

Хөй-хөй харылзаштырыкчыларны таварыштыр курлавырларны катап-катап садарының күсели-биле эн сөөлгү хереглекчилерге дыка бедик өртектиг чедерин барымдаалааш, амыдырал ужур-дузалыг хандырыкчы харылзаштырыкчы организацияларының орулгалыг болурунуң деңнелин (боттарының чарыгдаларынга хамаарыштыр) кызыгаарлаан.

Айыттынган продукцияга өртектернин өзерин кызыгаарлазарын киргени энергия бээр чүүлдерге болгаш чаа дүжүттүн көдээ ажыл-агый чиг эдинге өртектериниң өзүлдезин ындыг кончуг улуг эвес болдурар ап[illegible] бээр.

Дыка хөй девискээрлериниң чагыргаларының даргалары кол-кол аъш-чем продуктуларының болгаш аъш-чем үлетпүрүүн продукциязының өскедаа хевирлериинге орулгалыг болурунуң деңнелин өйлээринин дугайында шинти[illegible] хүлээп алыр эргени[illegible] бээриниң дугайында айты[illegible]ны үндезиниинг тургузуп [illegible]ген. Оон мурнунда ындыг эргени чүгле өртектер политиказының талазы-биле комитетке берген турган. Чазак айтырыгны чөптүг кылдыр шинтпирлээн болгаш ам[illegible]чер-черде күүсекчи эрге-чагырга органнары рынок байдалын, а ол ышкаш будүрүлгениң байдалдарын барымдаалап, аъш-чем үлетпүрүүн будүрүлгелериинге орулгалыг болурунуң деңнелин таарыштыр көөр аргалыг.

Оон-биле кады Чазак туустус эн эки шынарлыг, үнелелдиг эргежок чугула эвес хереглел барааннарынга өртектерни күрүнеден өйлээрин, оон иштинде орулгалыг болурунуң үстүкү деңнелин ажыглаарын монополист будүрүлгелерге хамаарыштыр киирген турганын со[illegible]ан. Чүге дээрге ы[illegible] барааннарга өртектерни өйлээри оларның чедишпезинге болгаш улаштыр катап чаа улуг өртектербиле садарынга чедирип турган. Чугаа болза балык үүргенезиниң, ховар эки балыктар, эъттер, чиик автомобильдер, алгы-кештен кылыглар база ындыг чергелиг өске-даа барааннар дугайында боон турар. Ол барааннарга өртектер деңнели рынокта байдалдан, хереглелден база оларның барындан хамаарыштыр тургустунар.

Экономикада амгы бо күрүнеден өртектер өйлээри оон мурнундагы план-административтиг аргалардан үндезини-биле ылгалдыг деп чүвени айтыры эргежок чугула. Рынок үезинде өртектер тургузулгазының байдалдарында бараан будүрүкчүлериниң капчаар аажылаары хостуг, өртектерни талаларның дугурушканы-биле доктаадыр, ынчаарга будүрүлгениң орулгалыг болурунуң деңнели бараан өртээнин боттуг база чайгаар өйлекчилериниң бирээзи кылдыр илерээр, бараанларның монополчу берикчилериниң өртектерин эмин эрттир өстүрер чүткүлүнге удур механизм болур.

Ынчангаш өртек рынокту херек кырында чугула кезээ апаар.

Россия Федерациязының Чазаа ук доктаалды хүлээп ап тура, экономиканы эргелеп башкарарының чагырып-дужаар аргаларын катап тургузарынче эвес, а рынок механизмнерин эн дээштиг ажылаарынче чүткүткен, а ол өртектериниң монополчуткан эвес, а чайгаар тургустуларының байдалдарында дээштиг ажылдап болур.

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

МУРНУНДАГЫ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Арагалаашкынга болгаш кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселди күштелдирер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң чоңга кылган кыйгырыын, өрге-хоойлу камгалаар органнарга үр чылдарда ажылдап келген кижи болгаш, бүрүү-биле деткип, чогуур үезинде алдынган хемчег кылдыр санаар мен.

Бак чаңчылдардан адырлып алырывыс боттарывыстан хамааржыр. Албан-дужаалдыг болгаш аная бөдүүндаа кижилер ажылдап, чурттап турар черлериниң аайы-биле чогуур түннелдерни кылып, бир демниг ажылдаар болза, байдалывысты чугээртедип ап болур бис. Хоойлу-дурумну сагыыры — хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болгай. Хову-Аксы суурнуң чамдык садыгжылары арага аймаан улуг өртекке садып тургаш туттуруп, каш удаа торгадыпдаа турганы билдингир болгай. Бир эвес доктаадып каан өртектиг араганы чажырып-бузурбайн, доктаамал садып турар чүве болза, кижилер аная кайын дүлүүне бээр ийик. Ол-бо бараан садыг черлеринге ховартап, шуут көзүлбестей бээрге, улус ону сураглаар, аная харамдыта бээр чүве ышкажыл. А алыксак-чиксек кижилер ону ажыглаашкы турып бээр.

Эрткен чылдын сөөлгү айларында бистиң Хендергеге ол-бо чер[illegible]ден келген кижилер бүдүү арага саткаш турупбергеи. Оларның бирээзи туттурду-даа. Ол кижи эккелген арагазын аң-өлүк кештеринге орнап тургаш, туттурган. Шахта черинин директорунуң оралакчызы кижи болган деп дыннаан мен. Ол чижек удуртукчу ажылдакчыга кандыг харыысалга онзаганы Хендергенин чурттакчыларынга билдинмейн артып калган.

Ынчаарга чүгле өске черлерден келген кижилер арага-дары садып, кем-херек үүлгедип турар деп санаар болза, ол шын эвес. Чурттап турар суурвустуң чамдык кижилери өзиртир чүүлдер кылып, суурвустуң аныяк-өскени кем-херек үүлгеди бээрин көрүп, билип турар бис. А кожа чурттап орар улус, удуртукчулар, хөй-нинти организациялары оларга чүве ыыттавас боорга, байдал нарыдаппла турар. Мен бодап көөрүмге, корум-чурумну быжыглаарынга мооң мурнунда чылдарда ажыглап турган хемчегленривисти катап ажыглап эгелээр болзувусса, ажыктыг болур ышкаш.

Бүдүүрүлге, албан организация черлериниң удуртукчу ажылдакчылары, хөй-нинти организациялары өрге-хоойлу камгалаар органнарга үр чылдарда ажылдап келген кижи болгаш, бүрүү-биле деткип, чогуур үезинде алдынган хемчег кылдыр санаар мен.

Арагалаар, корум-чурум үрээр, оор-сук кылыр кижилерни ажылдап турар черииниң ажылчыннарының, чурттап орар суурунуң чонунуң мурнунга тургузуп, оларның аксы-сөзүн ап, арын-нүүрүн чоп мурнунга көргүзүп турар болза, ындыг хемчеглер чүдеи артык дээштиг болурун дуржулгадан көрүп келдивис.

Эш хуу судтары, улусчу дружина дээн ышкаш хөй-нинти организацияларының ажылын катап тургузарыбиле чергелештир оларның эрге-хүлээлгелерин улгаттырза чогуур деп саналдыг мен.

Донгак МИЖИТ.
Улуг-Хемде Ак-Тал суур.

ОВААРТЫНЫП КӨРҮҢЕР, ООЛДАРЫМ

Бижикчилер Адыгжы Сааяның, Седен Хертектин, Чап Чүлдүмүүн «Шын» солунга бижээн чүүлдерин номчааш, кончуг-ла чөптүг саналдарны киирип турар улус-тур деп бодадым. Оларның аныяк салгалдың кижилеринге берип турар саналдары, сумелери назылай берген бодаа кижини бодандыра бээр-дир.

Сөөлгү үеде аныяк кижилериң арагаже сундуга бергени кончуг-ла көскүлеп болгаш эпчок апарган. Кызыл хоорайда бөлүглежип алгаш чоруп турар эзирик кижилериин колдуу-ла аныяктар боор-дур.

Кижи амытан чаңгыс борбак боду эвес-ле болгай: адаиелиг, акы-дуңмаларлыг, эшөөрлүг, ажы-төлдүг болур.

Амыдырал бергедээн бо шагда арага садар артык акша кайнын тыптып кээр чүвел? Кижиниң чуртталгазы чаңгыс болгай. Ону төлептиг чурттап эртери кымга-даа күзенчиг. Шаанда улгады берген улус «Ботка чедер ооолдуг болза» деп чугаалаңгылаар чүве. Ону бодаарга, оглу дээрге адазының назынынын уланчызы, ооң келир үеде салгакчызы, ат-алдарының эдилекчизи деп чүве ол ышкажыл. Ындыг болганда чамдык чөгенчиг, кээргээр сеткил чок, кижи дүрзүзүн оскунган өлүрүкчү, үптекчи, оор ооолдарны төрүп кааш, бут кырынга тургузу азырап каан ада-иелер чоп арның канчап көөрүл, оларның аксы-боскунче чем канчап ажарыл, үйгу-дыжы канчап шөлээн болурул? Бо бүгүнү бодап көрүкер, ооолдарым.

Кижини чүгле куш-ажыл чемгерер, хепкерер деп бижикчи Седен Хертектиң бижээни кончуг шын. Аныяк кижилериниң боттарының амыдыралының оруун шын шилип алырынга, эртем-билигге өөренип алырынга бистин нинтилелде, үе берге-даа болза, орук ажык. Чүгле куш-ажылга хандыкшыл, өөредилгеже кызымак чүткүл херек.

Мээн оглумнуң оглун Бин-Хем районунун Аржаан суурунга бөлүк хулиганнар дерзин өзу-биле өлүрүп каан. Чараш оглувус дээш ажыгшүжүүвүс ам-даа адырлып читпээн.

Салчак МОНГУШ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

НАЦИОНАЛ ААЖЫ-ЧАҢ ДЕП ЧҮЛ?

Национал аажы-чаң, овур-хевир деп чүл? Бо айтырыга дораан каидыг-бир тайылбыр харыы бээри берге болгашнарын. Аная тускай эртем өзугаар социологтуг шинчилел ажылы негеттинер, «Национал аажы-чаң» деп сөс каттыжыышкыны Маркс биле Энгельстиң ажылдарында кал[illegible]аа-биле ажыглаттынган: «немец национал аажы-чаң», «англи национал аажы-чаң» азы «чон бүрүзүнүң аажы-чаңы[illegible]ң онзагай байдалы» дээш оон-даа өске.

Ол үеник болгаш амгы-даа үеник чамдык эртемденнери национал аажы-чаң дугайында чүгле сайзырангай, хөй санныг чурттакчыларлыг АКШ, Англия, Германия, Япония дээн ышкаш өске-даа чурттарның чоннарынга хамаарыштыр социологтуг шинчилелдерни кылып турганнар.

А бистер мооң мурнунда чурттап турганывыс ССРЭ үезин сактып көрээлинер. Ынчан аная бактаап турган янзы-бүрү чоннарның аразындан чүгле орус чоңга хамаарыштыр «орус аажы-чаң» деп сөс каттыжыышкынын солуннардан-даа, номнардан-даа бо-ла номчуп болур. А өске улус, биче улустарга хамаарыштыр «совет аажы-чаң» база «совет амыдыралдың овур-хевири» деп сөс каттыжыышкыннарын ажыглап, национал чон бүрүзүн «чаңгыс пашка кудуп», хойтпактап турдувус. Бо чорук чөптүг эвес байдалды тургузуп, бир чамдык улустар боттарының национал аажы-чаңын, дылын, культуразын, чаңчылдарын оскунуп, харындаа шуут чидирип бар чыткан. Маңаа хамаарыштыр хакастарны адап болур. Бистин чурттап эртип келген, үстүндеи адаанче дужаап чагырар тургузуувустуң мынчаар шын эвес чорудуп келген политиказының «үре-түннелин» амкорүп, чурттап эрттирип чор бис. Ам ында-мында улусчонуң ханы төктүп, амы-тынындан буруу чок кижилер чарлып, ядыы-түренги байдалга таваржып, амыдыраппчурттап турган черинден, оран-савазындан дезип, улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. А бистиң тыва чонну база ындыг байдад оюп эртпээн болгай.

Тыва улустуң национал аажы-чаңынга хамаарыштыр чугаалап көрээлиңер. Бистиң ада-өгбелеривис биче сеткилдиг, бодүүн, бүдүштүг, эгениичел, ыядыычал, хүндүлээчел чораан. Мында «ыядыычал», «эгениичел» дээн шынарлар тыва улустуң өске нация чоннарга хамаарыштыр биче сеткилдиин, турамык эвезин айтып турар, корум-чурумнуг, онзагай, чаагай бүдүжү «хүндүлээчел» дээнин аныяктарның улуг улуска хамаарылгазындан көрүп болур. Кырган өгбелериниң ат-сывын дорт адавас, каидыг-бир ол кижиниң овур-хевиринге, аажы-чаңынга таарышкан шола аттар-биле ойзу адаар ийикпе, азы ажы-төлүүнүң адын адааш, ооң ачазы, авазы деп чугаалаар турган. Бо чижектер тыва кижиниң аажы-чаңының база бир онзагай демдээ-дир.

А совет психология-биле алыр болза, «эгениичел», «ыядыычал» дээривис шынарлар кижиниң сагыш-сеткилиниң «ядыызын» сандаргайын, чавызын илередип турар дээн болгай. Ол улуг частыыг деп совет нинтиделдин «хөөнү улуг», турамык кылдыр кижизидип казаны чамдык аныяктарны көөгеш, билип каан бис. Эрте-бурунгу ада-өгбелеривис төрел-дөргүл аайы-биле өг-бүле, бөлүк-бөлүк чурттап чораннар. Аймак-бөлүк боон боттарының амыдыралын хөгжүдүп, салгалдан салгалче чаагай чаңчылдарны дамчыдып, мал-маган өстүрер аргадуржулгазын байдыып, бойдустуң байлаан, ан-мөөнин, кужун, балыын, кат-чимизин чыып, ай-безин казып, аъш-чемни элбек, сагыш-сеткил талазы-биле ол онзагай чон. Бойдусту камнаар, кадагалаар, оран-таңдызынга мөгсер, ону дагыыр, кайы хамаанчок черинин чечек-чимизин чулбас дээш-ле, дыка-ла хөй чаагай ёзулалдарны сагып чораннар. Бо үүлдер национал аажы-чаңның, мөзү-шынарның база бир херечизи. Ынчангаш тыва чоннун кол онзагай шынарлары — бөдүүнү, биче сеткилдии, дузаргаа, эрес-шоваазы, шудургузу, ажылгыры. Бо бүгү тыва улустун национал аажы-чаңын тургузуп турар. Национал аажы-чаңның хөгжүүрүнге улуг салдарны долгандыр турар бойдустун, чоннун социал ажыл, амыдыралының байдалы, төөгүзү, турун турар ниитилели, дылы, чоннун аас чогаалы, культуразы, шажын-чүдүлгези эн улуг салдарны чедирер. Бистиң Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак улуг эрге-дужаад эдилээриниң ёзулалын кылып тура, бодунун тыва национал хеви-биле чоннун мурнунга дангыраан бергенин сакпын көрээлиңер. Ындыктыг Чырыткылыг башкы 14-кү Далай-Ламаны Президент база тыва национал хеви-биле уткып, Улуг башкының сагыш-сеткилиниң үнелелин алган. Бо чорук Президентиинин тыва чоннун мурнунга тыва национал аажы-чаңны, овур-хевирни хевирлеп хөгжүдеринге дириг чижек-тир.

Совет эрге-чагырга үезинде тыва кижилернин аажы-чаңы, овур-хевири өскерлип, «улуг орус» чоңувустан хөөнү өөренип, өттүнүп алдывыс. Экинидаа, бакты-даа көрүп келдивис. «Аштаан бөрү» дег, арагалаашкынга сундуладывыс, «бужар бак» хоочу аарыгларлыг-даа апардывыс. Ынган дөзүвүс, ада-өгбелеривистен үндезилеп алганывыс национал тыва аажы-чаңывысты, чоргааралывысты чидирип бар чоруурувус дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ёзулуг тыва аажычанда арага ижер чаңчыл шуут турбаан. Аныяктар ажыл чок чоруктун, арагалаашкынның хайындан, халавындан аарберге айыылдыг херектерни үүлгедиринге чедип турар. Амгы үеде тыва кижинин мораль талазы-биле мындыг байдалы келир үеде тыва нациның ат-алдарын, оон чоргааралын куду базып, эн кудуку «бужар» байдалга чедирип болур. Бо диргелип келген «халаң» Тыва Республиканың чурттакчы чонун дувуредип турар. Келир үеник тыва хамаатылары тыва национал аажы-чаңны кымнардан «дүрзүлеп», салган алырыл? Харыы чаңгыс —бөгүнгү аныяктардан, оларның ажы-төлүнден. Ынчангаш ада-иелерин, хөй-нинтинин, школаларының, Чазактын мурнунда эн нарын онза чугула айтырыгларның бирээзи бо. Бо хүн канчаар ажылдаар бис, оон үреттүнели келир үеде бистин ажы-төлүвүстүн салым-чолундан көстү[illegible] бээр. Келир үеник мурнунга чырык чаагай, чараш аажы-чаңны, овур-хевирни, мөзү-шынарны, арыг тыва нациның чедип алырының сорулгалары ам бо хүнүнде тургустунуп келген.

Чуртта болуп турар чаа реформа-биле чергелештир, Тыва Республика бот-догуннаан күрүне болу берген. Бисче удаа-дараа даштыкы, иштики аалчылар шуужуп, амыдырал-чуртталгавысты сонуургап, ажыл-даа, албан-даа хереэ-биле кээп турар. Оларның караанга, бодалынга, угаанынга тывалар канчаар көстүп, кымнар бооп чуруттунуп турар бис? Чоокта чаа моол журналистин «Амданныг Тыва» деп чүүлү солун арнынга үүнүп кээрге, үрүлежип шаг болдувус. Шынында ол көрген-билген чүүлдерин бижээн, чеже-даа ындыг-мындыг эвес бис деп агартынарывыска, шинвегейни шоодай иштинге чажырып шыдавас бис. Ол бүгү четпестер бистиң амыдыралывыста бар. Бодаңганы ботка херек.

Келир үедеги тыва нациныстың хөгжүлдезин калбартырынга ёзулуг тыва национал аажы-чаңныг хамаатылар кылдыр бистин өзүп олурар ажы-төлүвүстү өөредири, оларны кижизидери, билиндирери — бистин шуптуустун ыдыктыг хүлээлгевис. Тыва чон, өске бүгү нациялар-биле бир дөмей, боду төөгүлүг, салым-чолдуг, национал сайзыралдыг, бедик культуралыг, экономикалыг, тускай бот-догуннаан Тыва Республика кылдыр хөгжүүр дээрзинге бүүгээр апаар.

Национал аажы-чаңывыска хамаарыштыр каш сөс-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Бо айтырыг ам-даа ажык артар ужурлуг. Ону шинчилээр, өөренир, өөредир апаар. Чазактын, чоннун социал айтырыглары-биле чергелештир бо айтырыг талазы-биле улуг сорулганы салып, аная хамаарыштыр эртем-практиктиг конференцияларны эрттирип, радио, телевидение, парлалга арыннарынга доктаамал дамчылылгалардан организастаары күзенчиг. Бо ажылга чогаадыкчы эвилелдер, улус өөредилгезиниң системазы, өске-даа сонуургалдыг албан организация черлериниң киржилгези албан апаар.

Сайдам ООРЖАК.
«Найырал» ассоциациязының ажылдакчызы.

Чылдар болгаш кижилер

ОРУКЧУНУҢ ЧИТПЕС ИЗИ

Хүргүл-оол Чидаевич Монгуш Калдак-Хамар арттың «хааны» дээр шолалыг чораан. Ол, шынап-ла, Таңды-Уланы ажыр делгем, улуг орукту автомашиналар, аътты-чадаг кижилер саат чок чоруп турар кылдыр чазап гутканнарның бирээзи, пенсияже дыштанып үнеринге чедир орук мастеринге ажылдап келген кижи чүве. Оон алыс өскен-төрээн чери шаанда болза Өвүр кожуунуң Солчур. Ол Тываның аътты шериинге албан эрттиргенинин соонда, Тес-Хем кожуунга ажылдааары-биле чеде берген. Ол орта баргаш Оюн Бадылдай-биле өг-бүле тудуп, а боду садыгжы боон, чамдыкта столоваяның, кожкоонтун садыын-даа эргелекчилеп ажылдап турган. А оон кадайы хөй чылдарда школа ажылчыны боон ажылдаан. Оон уруу Билзетмаа хөй уругларлыг иези, Самагалдайдан үнмейн чурттап олурар.

...Алды айның изиг хүниериниң бирээзинде Тес-Хемниң нам кожкомунун секретары Монгуш Доржу болдунун бажыныдан эртен эрте үүнүп келген. Ол аразында оон чоогунда аалчылар бажынында чурттап турар республика прокурору А. Даваа аная дужа берген. Олар бо одуругларның авторунуң өрээлинге кирип келгеш, столоваяның эртенги чемин барып чип, шайлап алырын сүмелээнгер.

Олар узун кудумчуну ерү кылаштажып бар чорда, кожком секретары мынча дээн:

— Дүүн кежээ Кызылдан телефонная келди. Төп Комитет болгаш Чазак чери бо чылын Дус-Хөлден 600 тонна дусту узун, белеткээрин болгаш ону саат чокка сөөртүп чорударын айыткаш, кожуунга ол талазы-биле дарый хемчеглерни алырын дааскан-дыр. Ындыг төлээде арт кырының оруун септеп, экижидери чугула апарган. Ынчангаш орук мастеринге шыырак кижини шилип тывар херек.

Даргавыс ынча дээш, аная столовая директору эш Хүргүл-оолдуң төлептиг боон таржырын, ол нам кежигүнү эвес-даа болза, ажылга мергежилдиг, дыңнаңгырын үнеледи...

Монгуш Кенденович Доржу ол эртен бодунун кабинедиинге кожуунун, а ол ышкаш кожкооптун-даа дарга-бошкаларын келдирипкен. Орта болган шыңгыы чугаанын үезинде хой кыргылдазы түлүктээр бетинде 3-4 хонук иштинде Дус-Хөлден дус белеткээр тускай бригаданы организастаар кылдыр шинтпирлээн. Ол бригаданың кежигүнериниң чурттаар оран-савазын, аъш-чемни белеткеп, хандырарын чыылганнарга тус-тус дааскан.

Ол хүн аная хөй-ле чугула чугаа болган. Чижээ, Калдакты ашкан машина орууның кызын, чазын үрелген черлерин дүрген септээр, барааннар болгаш почта-даа сөөрткен автомобильдер ону шаптык чок эртерин хандырар сорулга-биле Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннардан тускай орук септекчилерин томуйлаарын база шиитпирлээн. Ынчангаш кожуунун 17 МЧАЭ-лериндеи он-он кижини тускайлаарын кожуун чагыргазынга дааскан. Оон-биле кады оруктун септелгезин болгаш хайгааралын мурнундаазындан-даа улам шыңгыырадыр дээш тускай шинтпир-биле орук мастерин тып, томуйлаарының чугулазын секретарь чугаалаан. Бо талазы-биле чугаанның үезинде кожкооп даргазы Оюн Таакпак олургаш, бодунун бодалын мынчаар илереткен:

— Арт тавараан оруктун мастери болуру дээрге, Калдак-Хамарның «хааны» ышкажыл. Ол ийи кожуунун амыдырал-чуртталгазының хаалгазының дүлүүрүн туткан кижи болур ужурлуг.

Монгуш Кенденович оон арныче көрүп, боданып олургаш, мастер дээрге ажылынга кызымак, үйгу-дыш билбес кижи болур ужурлуун чугаалаваш, уламчылаан:

— Мен бодаарымга, ол нам кежигүнү эвес-даа болза ажырбас боор, столовая директору эш Хүргүл-оолду орук мастеринге томуйлаза кандыг ирги?—деп саналдаан. Бо талазы-биле кожуун даргазының бодалын база айтырган. Ол аразында кожкооп даргазы-биле ында кол бухгалтер Иргит Туванчап тура халышкаш: — Садыгның хоочуну, эки ажылдакчыны ынчаарга канчап таржырыл, дайын үезинде бараан, аъш-чем айтырыын кижи болганга-ла идегээр эвес— деп удурланып үнгеннер.

Удаткан чок Шуурмак хемниң унун дургаар, арт кырының болгаш оон ол-бо талаларында оруктун үрелик, онгул-чингил апарган черлерин бүү-ле МЧАЭ-лерден келген арат чон сай-довурак-биле дескилеп эгелей берген. Орук дургаар оларның майгыннары көстүүлеп турар апарган, одаглар ыжы кайы ырактан көстүп турар. Ажылдаан чон-даа кара шаар. Оларның аразында хемчээр адыр ыяш гудуп алган мунар аъдын чедипкен кылдынган ажылды хүлээп ап, ону ыяк хемчээп чоруп турган. Хамар хемниң орук кыдыында кирген аксы, көвүрүг чоогунда бичин шөлчүгешке орук мастери-биле бо одуругларның автору чеде бергеш, ажылдаан кижилерге лекция-беседа кылып бээри-биле барып дугуржуп алдывыс. Хүргүл-оол Чидаевич-биле оон эгелеп, олла тайга иштинге улуг орук унунга таныжып алдывыс. Ол бөлүүн, биче сеткилдиг, солун чугаа-соттуг кижи болган.

1939-1940 чылдарда ажыглалга кирген-даа болза, орукту улам алгыдып, бедидир чалдап, үргүлчү хайгааран, септеп турбаан болганда, орук дыка үрелип, баксыраан турган. Ылангыя чайын чаъс-чар болурга, чирлип үрелири белеп. Ынчангаш чамдык черлери машина-техника безин эртери берге турган болгай. Ол бүгүнү Хүргүл-оол билир, көрүп келген болганда, чоннун чоон оруунун ол үеде ужур-дузазының улуун ажылдаан кижилерге чугаалап, кызымаккай ажылдаарынче кыйгырып турган. Ол бодунун хүлээнген ажыл-ижинге эн-не харыысалгалыг боон, түвексинмейн-даа турган.

1944 чылдың кыжы дыка соок, хары-даа кылын болган. Ынчангаш арт кырының хатшуурганын, улуг хар-хөртүүн чугаалаан-даа херээ чок. Черле кончуг берге кыш болган.

Кожуунун харылзаа черинин почтазын декабрь төнчүзүнде Кызыл биле Самагалдай аразында дажыглап турган Оюн Уваннай-биле кады мен республика найысылалынга болур дээн хуралга баары-биле аъттанып кан бис. Почта чүдүргеш, мунган аъттарывыс-даа шыырак, ынчалза-даа арт кыры, Чаа-Оваа шөлүнге келириви-ске, хат-шуурган улам күштелип, дүвүлээн хар-чам аразындан орукка башкарлып чоруурувуста, ыңай-бээр баштаныып алган алды-чеди хире чүк машиналарының бараны көстүп туру. Чеде бээривиске, үш-дөрт хире кижи орук мастери Хүргүл-оолга баштадып алган, улуг хөртүк харлыг орук кыдыында хапаларны көдүрүп, шарын тургузуп турлар. Чолаачылар-даа көзүлбес мындыг. Чүге дээрге олар дыка могап-шылаан болгаш чүүктүг машиналарын Хүргүл-оолга чагааш, Шуурмак, Самагалдайже дүне чоруй барганнар болду. Агаарбойдустуң байдалы ынчан ындыг берге турган. Машиналар безин эртер арга чок кылдыр хөртүктен кааптар.

Орук мастери Хүргүл-оол чай-кыш чокка үргүлчү болдунун ажыл-ижин кылып, харын-даа чамдыкта өг-бүлезибиле орук чоогунче көжүп кээр турган. Оон өө чамдык чайларда болгаш кускы-даа үелерде Калдак кырынга, Чаа-Оваа чоогунда артыы эзим кыдынга көстүп тургулаар.

Мастер Хүргүл-оол чүгле орук хайгаарап, ону септеп кылган чоңга ажыл айтып бээринден ангыда, хамык МЧАЭ-лерден келген чоннун амыр-дыжы, хостуг үелери дээш тывынгыр мерген чоруун көргүзүп турар.

Дайын үезиниң берге чылдарының бирээзинде республиканың чазак-намының айтыышкынын чедиишкиниг күүседип, Тываның ырак-узак районнары Тес, Эрзин-биле Кызыл аразының кадыр-берт оруун ынчаар септээринге Хүргүл-оолдун киирген үлүү улуг болган. Ол ол-ла олчаан орук мастери боон үр-ле чылда үре-түннелдиг ажылдаанын үстүнде чугаалаан болгай мен.

Амгы үеде Калдактың чазаглыг оруун ынчаарда байдал-биле деңнээрге, тоолда, дүште ышкаш кылдыр сагындырар-дыр.

Оюн ТОВУУ.

ТУДУП-ДАА КААРЫҢГА...

Чоокта чаа Чадааанда ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колоннага чедип, көдээ тудугжуларның ажыл-ижин сонуургап чордум. Экономист, диспетчер, ажылагый эргелекчизи дээшле, хөй-ле хүлээлге күүседип турар Ираида Ивановна Куржаковага ужураштым.

Колоннаның тудугжулары эрткен чылын канчаар ажылдаанын оон айтырарымга, столунун иштинден кожуп каан хөй-ле дептерлер уштун экелгеш, оларны ажып көрүп олура:

— Аа, богда, мени-даа кандыг дээрил аан. Ийи-үш ажылды катай харылап турар болгаш, бажым арай өдерей берди ышкаш. Мени буруудатпайн көрүнер — дээш, кожазында турар бир улуг шкаф ажыткаш, база-ла шак ындыг кожуп каан дептерлер ушта соп эккелди.

— Сүт-Хөл районда Ак-Даш суурда ийи аал чурттаар бир бажын, «Хорум-Даг» колхозта ийи бажын, Хайыракан суурда бир бажын—дээш, тудугжуларның эрткен чылын тудуп, ажыглалга киирген бажыннарын салаа базып санап олуруп-олуруп:—Ийи аал ишти чурттаар чеди, бир аал ишти чурттаар бир бажынны, улус судунун албан бажынын, үш дугаар столоваяның ногаа шыгжаар черин, районнун одалга коитороазының бажынын, ол-ла организацияга бир чуртталга бажынын тудуп берген улус-тур бис — деп, Ираида Ивановна чугаалады.

Шынап-ла, харын рынок харылзааларынче шилчилеңниң амгы үе-чадазында тудугалаашкынга сундуладывыс, «бужар бак» хоочу аарыгларлыг-даа апардывыс. Ынган дөзүвүс, ада-өгбелеривистен үндезилеп алганывыс национал тыва аажы-чаңывысты, чоргааралывысты чидирип бар чоруурувус дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ёзулуг тыва аажычанда арага ижер чаңчыл шуут турбаан. Аныяктар ажыл чок чоруктун, арагалаашкынның хайындан, халавындан аарберге айыылдыг херектерни үүлгедиринге чедип турар. Амгы үеде тыва кижинин мораль талазы-биле мындыг байдалы келир үеде тыва нациның ат-алдарын, оон чоргааралын куду базып, эн кудуку «бужар» байдалга чедирип болур. Бо диргелип келген «халаң» Тыва Республиканың чурттакчы чонун дувуредип турар. Келир үеник тыва хамаатылары тыва национал аажы-чаңны кымнардан «дүрзүлеп», салган алырыл? Харыы чаңгыс —бөгүнгү аныяктардан, оларның ажы-төлүн

Тыва Республикада шажын ниитилелдериниң камбы кылдыр соңгуп алганы лама Казак Сандак Кызыл хоорайда «Алдын Богда» деп шажын ниитилелинде бактаап, ажыл-хераан чорудун турар. Ол Тывада бүр шажын ниитилелдериниң ажыл-чорудулгазын хайгаарап, бодунуу-биле үнелелди берип олурар.

КАМБЫ-БИЛЕ ЧУГАА

Хоруттунган шажын 70 чыл болгаш, кажан тургустунун эгелээн болганда, элээн берге байдалдар тургустунун келир үжүрлүүн ол чугаалады. Чүге дээрге-чоо шажын өөредиин билбес. Кижилериниң чамдыкы ам-даа чайгыын турар. Олда бүгү байдалды ажыглап алгаш, чамдык кажар кижилер «ламалар бис» дижип, чон төөредип эгелээн. Ындыг мегечилер бүдүүлүк кижилерден дыка хөй ажык-кончааны киирип ап турар.

Бүдүүлүк кижи деп кандыг кижини ыча дээрил? Борта бичии тайылбыр бээр апаар. Бурганга чүдүүр кижилерни ыча деп турган. А шыныда бурган өөредин билбес кижилерни ыча дээр. Чижээлээрге, Бурган өөредиин билир Тибеттиң азы Моолдуң хамаатызы дижик, ол сарыг-шажынның төөгүзүн, кол идеязын, кандыг эртемден ламалар турганын, оларның шажын эртеминге кылган ажыдыышкынарын, кол-кол судурдар аттарын, оларның чүге херектиин дээш, өске-даа Бурган дугайында билиишкиннерни эки билир. Ынчангаш оларны кым-даа мегелеп шыдавас. Ол чүрттарда ламаларның билиидаа шыырак. Чырык черде чүрттап чоруур кижи бүрүзү— бурган албатызы. Лама кижи дээрге бурган биле оон албатылары кижилериң аразында бараан болукчузу. Чүгле бурган өөредиин хайдыр өөренип, оон мурнунга сагыл четтирген кижи лама болун, чонга бараан болур ужурлуг. Бурганның адын тудуп, чон мегелеп мөлчүүр — өш-биле кылган шүүл. Кижи боду билбейн, шүүлүг кылып болур, ол-даа зрамныг. Бурган өршээп болур. А өш-биле кылган шүүлүг долуун чандыгары берге-ле. Бурган-на өршээзин.

Чамдык черлерде херээжен «ламалар» база тыптып эгелээнин камбы башкы кайган олурду. Ол шаанда хүрээге өөренип-даа чораан, херээжен улус ламалап чораанын көрбээн. Тывада тургустунгулаан шажын ниитилелдериниң сорулгалары — колдуунда чонга ачы-буян чедирери. Ынчалза-даа оларның ажыл-чорудуушкуннарының угланыышкыннары бот-боттарындан бичии ажыглаанын турар. Чижээ, Тываның районнар аразының шажын ниитилели Санкт-Петербург хоорайда буддизмнин улуг хүрээзи-биле харылзажып, оон салбыры боон, хуурактар өөредип ажыллаан турар. «Тыва хуурактар» ниитилели Улан-Удэ болгаш Индия, Таиланд-ыда хүрээлер-биле керээлиг, ынаар хуурактарын өөредип чорудун турар. Кызылда «Алдын богда» ниитилели Моолдан лама башкылар чалап, оларга хуурактар башкыладып турар. Ынчангаш амгы үеде ынзай-бээр хуурактар өөредирде орук, аъш-чем, идик-хеп өртээ аар, ону тывары кайы-даа чүртка берге боон турар. Олар боттарының иштики айтыырларын безин арай боорда шиитпирлеп турарлар. Оон уламындан чон аразында шажын ниитилелдери аразында чөрүлдээлиг деп чугаа үүнүп турарының чылдагаанындаа ол.

Ынчалза-даа чамдык лама башкылар чондан кирген орулганың хуузун шажын хереглелинге дээш ажыдын каан згар саннарже киирбейн, чүгле боттарының карманын долдуруп ап турарынга камбы башкы хомудап олурду. Ол бүгү мегечи ажык-кончаа сүрүкчүлериниң адырлып алырының кара чангыс аргазы— хүрээниң тудуун дүгедедири. Кол хүрээ аэропорт чоогунга туттунар, оон салбыры ол чарыкка турар. Аэропорт чоогунга турар хүрээни Тываның Чаваа бодунун хөренгизиниг-биле тудуп бээр деп турар. Хүрээ туттуна бээр болза, аная улуг ламалар-биле кады чаа өөренип, доозуп турар хуурактарывыс база ажылдаар. Ынчан чон кевин-херек чок кижилерже барбайн, хүрээже кээр апаар. Мегеледир чорук чидер. Чоидан кирер орулга чүгле хүрээ санынче кирер апаар. Чон аразында чангыс аай идеялыг суртаал ажылы чорудар төп тургустука бээр.

Амгы үеде тургустунган хөй шажын ниитилелдери ынчан чангыс ниитилел кылдыр каттыжа бээр. Ынчалза-даа аная чедир ангы-ангы байдалдарга ажылдаар апаар.

Черле ынчаш тус-тус ниитилелдерде эки ажылдан чоруур лама башкыларның барын демдеглеп каары чугула. Оларга Көп-Сөөк хүрээзниде Көгел Саая, Хайыраканда Серенот, Самагалдайда Кунгаа Кара-Сал олар хамаржыр, оларга Кызылда камбы башкы Сандак Казак өөрүп орар.

Ол чоокта чаа тускай билиглиг лама башкыларга тыпсыры-биле типографияга билеттер, тускай документ парладып алган. Ынчангаш Тыва Республикада лама кижи бүрүзү ол билетти ап алыр чаны, камбы башкы районнарже тараткан. Ындыг документ чок кижилерге барбазын чонга угаадып олурар.

Борис ОНДАР.

ХУУЛГААЗЫН ХАМНАР

Шаанда шагда Өвүрнүн Хандагайты, Улаатай девискээринге чүрттап чораан хамнар дугайын кулак-биле дыңнап, карак-биле көрүп чораан мен. Бора-Шайга чүрттап чораан Хам-Кадай ийби-шидини көргүзүптер чораан. Ол хам аныяк уруг турда, ону кайгал Доопак деп кижээ айтырып каан турган. Хенертен Доопак хам уругну албас мен деп хозуп эгелээн. Хам уруг аңаа хорадааш, ол эр кижиниң думчуун дүжүр карганыптарга, ам кээп кадайланып алган. Оон ажы-төлдүг чүрттап эгелээннер...

Тыва Арат Республика үезинде Кызылдан ревшериг ырлаар Маадыр бир эштиг чүрттунче чаныр олура, демги Хам-Кадайның аалынга таваржып, хона берген. Оон эжи хамчыыргы кижи чүве-дир. Эртенде чоруп ора, «Хам мен деп, чүве билир шаан бар бе. Мен дээрге шериг хамы кижидир мен» — деп, Хам-Кадайга чалчаан. Кадай ыыт чок көрүп туруп калган. Орук ара демги хамчыыргы шеригнин аъдының адаандан дилги тура халаан. Ол аът хоюп ыңай боорга, эзенгиге сөөртүүнүп өлген.

Хам-Кадайны хамнап чоруур сеи дээш шинткеш, соңгаар херек эрттирпип чорудупкан. Ол үеде Улут-Хөндергейге Бөрзекпей ашак аңнап чораш, бөрүге таваржы берген. Үш катап боолаарга, боозу шак дүшкен. Аныы кайгай берген. Боозу кажан-даа шак дүшпес турган, дарызын, оттуун, дээжи дарызын хынап көөрге, курган, аная болган. Оон ийиүш чыл болгаш, Хам-Кадай херектен хосталып чавып кээрге, Бөрзекпей ашак оон өөнге кире берген. Эзирик кадай: «Аал-ораным, ажы-төлүм, арат чонум сагынгаш. оларым тегерип чорумда, Улут-Хөндергейге мени адып каар часкан сен, але?»—деп орган дээр.

Хам-Кадай аныяандан чоп мегелевес, чүвениң шынын сөглээр, ачы-буянныг чораан. Хөөкүйнү хамнап чораан деп херечилеп, херекке киирген кижилер эки чүве көрбээннер.

Хам-оол дээр хам Торгалыгның Кара-Турутга чүрттап чораан, сөөлзүреди Хандагайтының Арыг-Бажы, Дөргүннер ынчаар көжүп келген. Хамнарның эрге-шөлээзин казып, шөлүп туруп бээрге, ол чажыды-биле хамнап чораан. Өлген сөөлүнде Серлиг-Даг деп черде хөөржүткен. Орта дүгүр дүнелерде өткеш, дөргүннерни бир кылдыр Тагыл-Хаттыга чедир эдер чүве. Ону кулаам-биле дыңнаан мен.

Холуйлан деп хам Хандагайтыга төрүттүүзе-даа, Хемчик ол ынчаар чүрттап чораан. Боду арай кайгалзымаар кижи. Хемчиктен бир кижи кадайы көгүдүп алгаш, ишкээр дестирип киргеш, Хомду деп черге 3 чыл чүрттааш келген. Дургунаткан кадайындан ажы-төлдүг. Хандагайтының Арыг-Бажынга дериг-дүңгүрлүг хамнап турган, Самбылдай деп кижээ: «Уваа, чиктиг чүвел, ол. Ачаң өөрден хөй хыл эдектен алгаш, чоруй барды» — дээн. Самбылдай олургаш: — «Ам канчаар ужурлуг чоор? Өлүп калган кижи мал чели алгаш, чоруп турарга, кайын орта чүве деп, көөр карак хаптаэвес, оваарып көрүнер, хамз— деп дилээн. Хам хамнап-хамнап чугаалаза-ла, мал чели алгаш баргаң дээни өлүп келган Хам-оолдуң хөй чылгызын оор алгаш баргаң. Оолдары Тас-оол биле Самбылдайга ийи-ле борбак аът артып калган. Оозун бодаарга база чүве билир хам чораан.

Биче-оол ИРГИТ.
Хандагайты суур.

Ачавыска аас-кежикти, кадыкшылды күзээр-дир бис.

Бистиң ачавыс Петр Хуналевич Монгуш 1993 чылдың январь 15-те 50 харлаар. Ачавыс бодунуң ол юбилейниң 24 чылын республиканың кооперация шугумунга ажылдап эрттирген, ам-даа ол ажылында хевээр. Ынча чылдар иштинде чоннуң чаагай чоруунга бараан болуп, эң-не аныяк үеларни берген. Оон амгы үеде удуртуп турары Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң организациялары районда рынок харылзаазынче баштай киргеннериң бирээзи. Оларның кызымак ажылындан районнуң чүрттакчылары ам бо берге үеде безин бараан-биле хандыртынган.

Бистер шуптувус, ававыс-даа, уруглары бистер-даа ачавысты хүндүлээр, аңаа эргеленир болгаш ынак бис. Оон кылган ажылы берге-даа болза, ол аңаа ундаравас, чүткүлдүг ажылдап өөренгенин улус чону, кады ажылдап турар эш-өөрү мактап чугаалажыр. Ынчангаш бистер ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр эң-не чылыг сөстерлиг байырны чедирип тур бис. Ам-даа кадык-шыырак болуп, улус-чонунга ачы-буянныг ажыл-ижиң бараалгат, ачай!

УРУГЛАРЫ.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң ынак ачавис Валентин Чамыянович Куулар январь 15-те 53 харлаар. Ол Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң директору болуп ажылдап турар. Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, амыдырал-чүртталгазынга аас-кежикти күзеп тур бис.

Авазы: Зоя Макаровна Куулар, уруглары Айдан, Долаана, Марта, Мирон.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң хүндүлүг угбавыс Зоя Кончуковна Ондар даарта, январь 16-да 40 харлаар. Ол Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа ортумак школазында дыка хөй чылдар дургузунда башкылап ажылдап чоруур.

Угбавыс быжыг туруштуг, ак сеткилдиг, буянныг кижи. Ол бистер дээш ие-сагыш салып, бүгү-ле үүлдерге деткип, бисти эртем-билиг чедип алырывыска улуг дузаны көргүзүп чоруур.

Ынчангаш угбавыстың төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге, амыдырал-чүртталгазынга улуг-улуг чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды күзедивис.

Дукмалары: Слава, Дайынчы, Дайза болгаш Байза.
Кенээттери: Аржаана, Салбак, Чодураа.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Чаававыс Долаанага төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Өөнүң ээзи РОМЕС, чуржааттары ВОЛОДЯ, АЛЯ.

ЮАНЬ МЭЙ

КУДУК ЭЭЗИ

(БИЦЗИ)

Мээн-биле денге эртемден ат чедип алган Цзюйжен Мао Хуань оң ийи харлыг оолдуг чүве. Оозунуң аажы-чаны берге, дедир, тенек кылдыр өзүп орган. Бир-ле катап ойнап турган, суур улузунуң суглап ижип турар кудуунче ичелеп казап-тыр. Кежээ бажыңынга келгеш дораан-на эзин ижип, чындырап эгелээн. Таптыг-ла дүн ортузунда ол упаарап-дембээреп, чугааланың туруп берген. Адазинге: «Кудук ээзи мени хүрүм кылган сен, буруун дээш харыылаар апаар сен дээш бо черниң ээзинге чедире берди. Оон дужаалы сүүгаар оң катап кымчылап, эрадеп турду, эт-кежим от-хөс дег, көрүнер даан, ажып-саргып тур» дээн.

Эртенинде ава-ачазы көөрге, шынап-ла, ооллуң ээзи эзди дооза кара-көк болган. Ынчан чыткаш, дөрт дугаар хүнүнде ол экижип келген. Си-гуань эштери-биле ойнап халып турар болу берген. Бир хүн ойнааш келгеш, чиктиг чүве чугаалап келген. ада-иезин бүзүрээр, бүзүреевизин аайын тыппаанар.

Си-гуаньның чугаазындан алырта, кудук ээзи ол база катап аңаа чедип келгеш: «Бо сууриун ээзи-сүнезин чангыс чер-чүрттүү боорунга сени кээргээш, сээн үүлгеткен хөрээнге чиик шаажылал кылган-дыр, херек кырында бурун аар болдур ийин. Ынчангаш сени мен орук, ээзинге аппарып шиитпирер мен» дээш Си-гуаньны тос орухтун белдиринге чедире берген. Аңаа баргаш, кудук ээзи орук ээзинге ооллун дугайында чугаалап берген. Демгизи аңаа мынчаар харыылаан: «Чер адаандан үүнүп чыдар кара сутну бужарга-ткан кижи-дир. Кижилерниң суг ижип турар кудуушка ындыг хүрүү чылганы дээрге, ынаар хоран үрүканы-биле дөмей-дир. А ол дээрге өлүм-дүр».

Ону ада-иезинге чугаалап олурда, Си-гуаньның карактарының мушгаргайы аажок болган Ол дүне ооп өлүп калган.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН очүлдүрган.

ТУСКАЙ АТТЫГ, САГЫЫЗЫННЫГ АПАРГАН

Тыва Республикада эң көскү ажылдыг шажын төптериниң бирээзи — Тываның кожууннар аразында сарыг-шажын ниитилели. Ол ниитилел Красноармейская кудумчузунда 13 дугаар бажында ажылдап турарын хөй кижилер билир. Мооң мурнунда улус ону Эрзин районнуң шажын ниитилели кылдыр билип турган. А ам ында Тываның бүгү районнарындан хуурактар ажылдап, оон мурнундан Санкт-Петербург хоорайда буддизмнин дээди өөредилге черинге курстар эртип, өөренип турарлар.

Ол ам Тываның районнар аразының ниитилели апарган. Оон үндезилекчизи чурагачы лама Борис Эрсичинович Содунам, Санкт-Петербург хоорайга хүрээге сагыл четтирген ады-биле Тензин Калзан, амгы үеде ном-дептер чедишпес, хуурактар өөредиринге берге байдалды өөренип көргеш, Тываның районнар аразында шажын ниитилелин Санкт-Петербург хоорайда 13-кү Далай-Ламаның болгаш камбы лама Агваан Доржиевтиң туттуруп үндезилеп каанын дуганыы Тывада салбыры кылдыр эде организастаан. Ам ол ниитилелдиң хуурактары кандыг-даа шаптык чокка Санкт-Петербург хоорайда өөренип турарлар. Ынчангаш амгы үеде ниитилелдиң кол сорулгазы— хуурактар өөредири. Шажынның баштайгы эге билиин чедип алган хуурактар сагыл четтирип, тускай шажын аттарын ап, Тываның чамдык районнарында ажылдап турар. Ам оларның чамдыызы-биле таныжа каапташынар: Күссүн Маннай, Кызыл хоорай чүрттүг, Самдан, Николай Куулар — Данзан Сүлтем, Сүт-Хөл чүрттүг, Роман Лудуп—Тензин Сундуй, Эрзин чүрттүг, Бичеоол Шолбан —Тензин Чымба, Чөөн-Хемчик район чүрттүг, ам Чадаанада ажылдап турар, Комбу Валентин —Тензин Сотпа, Тожу чүрттүг Кызыл-Даг хүрээзинге ажылдаары-биле чорупкан. Амгы үеде Санкт-Петербург хоорайда өөренип турар хуурактар: Апыш-оол Сат, Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей чүрттүг, Дозур-оол Увенчаа, Улуг-Хем районнуң Торгалыг суур чүрттүг, Алексей Бадыраа, Кунгуртуг суур чүрттүг, Эдуард Куулар, Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы чүрттүг, Спирин Эрес, Тес-Хем районнуң Үшынаа чүрттүг болгаш өске-даа аныяк ооллар өөренип турар. Олар база доозаш, сагыл четтирип, тускай шажын аттарлыг келирлер.

Хүрээде (хүрээ-даа дээр арга чок бичии бажын) Санкт-Петербургче өөредип чорудар ооллардың белеткелин чорударындан аңгыда, чонну база хүнүңү-не хүлээп ап турар. Эң берге чүве чон көвүдей бергенде, бичии бажынга сынмэйн баар. Хурал хураарда суг хөй кижи киирер арга чок. Шуут чоктан ол-даа болза дээре-ле болгай. Ынчангаш лама башкылар шыдаар шаабиле ажылдап турарлар. Чоидан кирип турар хөрөңги колдуунда хуурактар өөредиринче чарыгдаттынып турар.

Аңаа Мурнуу Индияда 14-кү Далай-Ламаның хүрээзи Гоман дацанындан оон камбы башкызы римпоче Лобсанг Темпа лама эткен чылдың ноябрының 11-13 хүннерде кээп чораан. Ол Тыва Республикада катап төрүттүнүп эгелээн сарыг-шажынның байдалы-биле танышкан болгаш Тываның районнар аразында хүрээзинге «Пушгогиомделлинг» деп ат тыпсып, сагыл четтиргеш, «Гоабо Чагдугба» (алды холдуг Гонбо) деп сагызын чалап берген. Байдал чеже-даа берге болза, ажылдап турар чаа эгелээшкинни ол аажок деткээн. Индияның Гомон дацанынга тыва хуурактар өөредир керээ оон-биле чардынган. Ону үдеп тыва хуурактарның Санкт-Петербургта башкызы геолог-лама (тывалап хелин) Данзан-Хайбузин база чораан. Ону дамчыштыр тыва хуурактар Ыдыктыг башкы римпоче Лобсанг Темпа даманың дугайында элээн билип алыр аргалыг болганнар. Тибетке 11 харлыында-ла ол хуурак апарган. 23 харлыында гелонг-лама болуруңун бедик сагылын четтирген. 1959 чылда Тибеттен Индияже чорупкан. Салым-чаяаныг башкы 1984 чылда бүгү делегей чергелиг ламалар конференциязынга «Пешей Лхарамбо» деп бедик эртем адын камгалап алган. 1989 чылда Чыраткылыг 14-кү Далай-Лама ону Гомен дацанының камбызы кылдыр депшиткен. Ол үеде Гомон дацанынга Австриядан, Тибеттен, Моолдан, Калмыкиядан 640 лама, 20 кудукту (римпочелер) өөренип турган. (Римпоче — бедик лама дужаал, катап төрүттүнген, дээн. Оларны кудуктулар, кеглеэннер-даа дээр). Амгы үеде Лобсанг Темпа кудуктунуң хары 55. Ол Улан-Удэнин Иволга дацанынче чорупкан. Ыдыктыг башкынын чоруу-ла чогузун! Бурган өршээ!

Чогум кандыг кижини лама дээрил? Тывалар судур ажып, ном номчуп олурар кижи бүрүзүн лама дээрлер болгай. Тензин Калзан башкының (Борис Содунам) тайылбырыбиле алырга, лама деп атты Чырыткылыг Далай-Ламага болгаш оон адаанда римпоче, гелонг дужаалдыларга хамаарыштырар. Эң бедик дужаалдар ол. Ынчангаш эң бедик дужаалдыг шажынчыларны ламалар дээр. Олардан куду шажынчыларны чада аайы-биле янзы-бүрү аттарлыг-даа болза, ниитизи-биле хуурактар, шажынчылар азы ыдык адалар дел адаар. Хүрээ деп шажын албан чер бүрүзүн база адавас. Үш ламалыг (римпоче азы геолонг дужаалдыг шажынчыларлыг) шажын черин хүрээ дээр. Тыва байтыгай, Россияда Санкт-Петербург хоорайда чаңгыс-ла гелонг дужаалдыг лама Данзан-Хайбузин бар болгай. Ынчан кээрге, шажын байдалы бисте чөгенчиг. Ынчангаш-ла Тываның кожууннар аразының шажын ниитилели сөөлгү үеде хуурактарны Индияже өөредип чорударынче онза кичээнгейин салып эгелээн. Дээди эртемниг шажын ажылдакчылары амгы үеде чонга аажок негеттинип турар.

Борис ОКТАРГАЙ.

САРЫГ-ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Январь 18 эрги сан-биле 26, поведельник, сарыгзымаар хаван хүнү, кыс мага-боттуг багай кара хүн, садыглавас, төл дилевес, үстүкү черлерже айтырыг тургуспас, хөөр барбас, чаартпас, кижи ажаавас, кудук каспас, чер каспас, кижиге эдилел бербес, албас, кижи човатпас, мага-боттан хап үндүрбес, эмчилевес, аянчорук чорбас, хөөр барбас.

Январь 19 эрги сан-биле 27, ак күске хүнү, вторник, ар мага-боттуг кара хүн-дүр. Бажың-балгат деривес, тутпас, дээргилерден чүве дилевес, бижик өөгүвес, хөөр чаартпас, дегбес, кижи ажаавас, куда-дой кылбас, кыс дилевес, черле багай хүн-дүр.

Январь 20 эрги сан-биле 28, среда аксымаар инек, эки хүн-дүр, кыс мага-боттуг хүн, аас-кежик дилээр, садыглаар, эмчилээр, төре аралчаан кижинин сүнезинни чалап чоргузар. Мал-маган, эт-сеп берип болур, ап болур, аңнаар, диленир, чорук чогудар эки хүн.

Январь 21 эрги сан-биле 29, четверг, кара пар хүнү, эр мага-боттуг, ылангыя албан херээнге кончуг таарышкан эки хүн-дүр, Дагыл дагыыр, аас-кежик дилээр, садыгсаймаа кылыр, белек бээр, алыр, орап-саваже киирер. Аянчорук кылыр, төре аралчаан кижи ажаап, үдээр, ном номчудар эки хүн.

Январь 22 эрги сан-биле 30, пятница, каразымаар тоолай хүнү, эки хүн, кыс мага-боттуг, эки хүн, орап-сава эдилели салар, чазаар, от дагыыр, куда-дой кылыр, уруг айтырар, хеп быжар, кижи ажаап, үдээр, аянчорукка таарышкан, черле эки хүн-дүр [illegible] херек бүдер.

Монгуш МАДОН тургускан.

МЕГЕЛЕТПЕҢЕР

Хостуг чоруктун, чаа үениң ачызында шажын-үдулге катап дирилгени-биле холбаштыр солун, сеткүүлдерде аная хамаарышкан материалдарны парлап, харыы-даа «Шын» солунда тускай булун-даа ажыттынган болгай. Аңаа үндезилеп алгаш, чамдык үүлдерни бижип көрейн.

Тывада сарыг-шажынның бичии-бичии тарамык ниитилелдери-даа хөй, лама башкы кижилер-даа арбын апарган. Ону ажыглап алгаш, улус мегелеп чоруур чамдык кижилернин тыптын эгелээни улуг дүвүрелди болдуруп турар. Бир катап мындыг таварылга болган. Улуг-Хем районда дуган барын чоннуң хөй кезии билир боор. Эрткен күзүн Хайыракан суурга ийи аныяк ооллар ында хүлээп ап турар эмчи ламаны айтырып чеде берген. Оларга элээн улгады берген эр кижи ужуражы бергеш: «Лама мен-дир мен»— дээш, бажынынга эдертип аппаргаш, чаңгыстан хүлээп алган. (Шынында өске кижи). Бирээзинге: «Бүүрээн дөгерс эстип калган-дыр. Ийи чыл хире чүрттаар-ла боор сен. Дузалап шыдавас-тыр мен, орайтааны кончуг-дур»—дээн. Өскезинге: «Думчуун бажында борбак чүве халаанайнын чоруур, ынчангаш аас-кежик чок-тур сен»—дээн. Хөөкүйлер коргуп-иргин муңгарап-ла эгелээннер. Биргизи будалып, арага-дарыже сундулап эгелээн. Ийнгизи каран көрүүр хамнар дилеп, падын бараан. Душ боон, оларның кадайлары менээ чарбыттына бергениден билип каан бис. База бир таварылга. Танды кожуундан Улуг-Хемге шайлаттага келген кудалар чугаалаза-ла: «Хайыракандан» Серенот эмчи деп кижи мен» деп бир алаттыныкчы чоокта чаа ол районга бригада төптери, фермалар кезин, улус хүлээп ап, хөктеп-ле турган болгаш. Оон мырынай чоокта Ховуаксынга база-ла Серенот деп эмчи бүзүрекчи-сонуургактарны хүлээп ап, бир организацияга чарлаттынып чеде берген. Та кандыг дузазын көргүзүп, та канчап турган чүве? Ында чүрттап турар дунмалары ужуражып чеде бээрге, көгүс өске мегечи кижи болган-дыр. Шак мындыг хоралыг үүлдер кылып, шажынчүдүлге ады тудуп, кижилер бажы төөрдип, мөлчүп чоруур арыы-нүүр чок кижилер та чеже чүве.

Ынчангаш ындыг үүлдерни болдурбазы-биле Тыва Республикада чон хүлээп ап турар лама башкыларның аразынга тускай шылгалда чорудуп, (түнелии чонга чарлаай-даа) ажылдап болгу дег кижилерге чуруктуг бадылергейлерден тывысса кандыг ирги? Оон ынай Тывага хүрээ тудуун дүргедетсе эки боор. Чырыткылыг 14-кү Далай-лама Тывага чораан үезинде хүрээ тудуунга ажыглаары-биле доллараар берген деп дыңнатты. Хүрээ тудуу черле ка[illegible] хүлээр ирги?

Нина СЕРЕНОТ,
Улуг-Хемниң Хайыракан суур.

Чарлаалдар бюрозу

ШАҢНАЛЫ—100. 000 РУБЛЬ

Кызыл районнуң Каа-Хем суурунуң Целинная 41 дугаарлыг бажыңы чанындан ГАЗ 53-12 маркалыг, 58-99 ТВЛ дугаарлыг, шимчедикчизиниң дугаары—114338, шассининиң дугаары—1390697, үндүрген чылы—1992, өңү—ак-көк, автомашинаны оорлап муна берген. Ук машинаны көрген-билген кижилерни дараазында адреске дыңнадырын дилеп тур: **Ак-Довурак хоорай, ВЛКСМ-ниң 50 чылы кудумчу, бажың 6, кв. 2, азы Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 85, кв. 27.**

Шанналы—100.000 рубль. Тыпкан кижиниң ады билдинмес болурун аазап тур мен.

Бажың садып алыр мен

1-2 өрээлдиг чаагайжыттынган бажын садып алыр мен, аргалыг-ла болза телефонуг болза кончуг эки. Бирги хаттаң саналдаан хереэ чок. Тел. 3-46-81, 8 шактан 17 шакка чедир.

Күш чок деп санаар

Кызыл хоорайның автошколазының «ВС» категориялы дугаары 434288, 1979 чылдың июнь 16-да Кушкаш-оол Отук-оолович Ооржактың адынга тывысканы чолаачы шынзылгазын күш чок деп санаар.

Тываның Күрүне филармониязынга «Д», «Е» категорияның чолаачылары дарый хереглеттинип турар, күш-ажылын шак сүгаар төлээр, вахтёрлар база дарый херек.

Айтырыгларны 3-60-02 телефондан билип ап болур.

САДЫГ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Татьяна Анатольевна Маматованың адында болгаш читкен АА сериялыг дугаары 3498410 чек дептерин күш чок деп санаар. Бир эвес ону кандыг-бир кижи сунуп чедип кээр болза, оон документилерин негээри чугула. Чүге дээрге ында чектер артып калган-даа болза, оон лимиди тоолдур ажыглаттынган.

Чек тудуп алган кижи чедип келзе, милицияга дыңнадырын диледивис.

Тыпкан кижиге улуг шанналды аазап тур мен.

КИНО

ЯНВАРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сактып четтигер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30; 17.30; **«Видеозалга»:** «Лос-Анджелеске чүрттаар болгаш өлүр» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ: «Кара шериф» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Октаргай айтыг-соруу» 9.00, «От, суг, чес хоолайлар» 20.50, «Өлүрүкчүнүң холдары» 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының кылдыс даргазы Зоя Николаевна Монгуштуң авазы

Чечекмаа Хүрен-ооловна

БОЙДУНУН

аарааш мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Өөредилге яамызының коллективи, профэвилел комитеди З. Н. Монгушка, төрелдеринге, чоок кижилериниге хаңы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунуун редакциязы коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторуун орлакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторуун орлакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп адыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: Улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш соцвал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлүг өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлеринин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тываза хайгаарал чеинге бүрүткеттингеен.

Бүрүткеттингеен дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодалдары редакцияның туружуубиле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 22,550 Индекс 54240 Чагыг № 8.